

PTE: AZ ENTITÁSOK PARTICIPÁCIÓS ELMÉLETE

Pete Krisztián

petekrisz@gmail.com

Mi az, ami van, és miért van?

A fenti kérdésre az entitások participációs elmélete (PTE) hivatott választ adni. Ugyanakkor a PTE nem különálló elméletként teszi ezt meg, hanem a kommunikáció participációs elméletének (PTC) egy speciális tárgyra, pontosabban kérdésre alkalmazott eseteként. A PTC (Horányi 2007, de különösen 2015) a kommunikációs jelenségeket állapotként, a közösségi kommunikációban való részvételre alapozottan határozza meg, azonban maga a PTC egy sokkal általánosabb keret, mellyel szándéka szerint nem csak a hagyományosan kommunikatívként definiált jelenségeket lehet leírni, hanem (szinte) mindent. Olyan általános módszertani megközelítés kíván lenni, mely az ágensek számára elérhető tudásokon (mi, hogyan és melyik) keresztül igyekszik leírni a világot, és a benne tevékenykedő ágenseket. Egyfajta episztemikus hozzáállás, meta-elmélet, mely egységes keretben igyekszik tárgyalni a világ minden, a megismerő ágensek számára hozzáférhető aspektusát, méghozzá éppen a megismerés felől tekintve. Ennek az episztemikus meta-elméletnek – a PTC-nek – része vagy speciális esete az entitások elmélete, mely a világot alkotó létezők leírását célozza episztemikus alapon. Minden létező, vagyis minden, ami van, lehet, nincs és nem is lehet, leírható a PTE keretében. Mégpedig azért, mert elengedhetetlenül valamilyen – tágan értett – fogalmi keretben látjuk a világot, illetve a világban lévő (és nem lévő) dolgokat. Márpedig ezeket a fogalmi kereteket mindig valamilyen résztvevő kommunikáció hozza létre, módosítja, és tartja fenn. Épp ezért a szakasz címében feltett kérdés mindig is episztemikus kérdés lesz, és mindig is episztemikus kérdés volt, csak amikor megfeledkezünk a világot felszabdáló fogalmi keretünk alkalmazásáról, és alapvetően konstituált módjáról, akkor tekintjük metafizikainak (ontológiainak) azt a kérdést, hogy mi van, és miért van?

Ha a számunkra megmutató világ mindig valahogyan mutatkozik meg, valamilyen – többé-kevésbé – egységes keretbe rendezetten, akkor biztosak lehetünk abban is, hogy ezt a világot, ahogyan az mindannyiunk számára (közös világ), illetve saját magunk számára (saját világ) megmutatkozik, alapvetően szabályok határozzák meg. Azért mutatkozik számunkra emberek egy csoportja focicsapatként, mert rendelkezünk azon kategóriával, ami a megismerésünket meghatározva ilyennek mutatja a tapasztalatunkat, - és persze az is igaz, hogy azért 11 emberből állónak látjuk a focicsapatot, nem pedig 11 fej és csatolt részeik, valamint 22 láb egyfajta sajátos kombinációjaként –, mert a mindennapi fogalmi keretnek, ami alapesetben meghatározza a tapasztalatainkat, miszerint az ember nem a fejek és lábak együttese, az alap értelmezési kategória. Tulajdonképpen azért van ez így, mert az ilyen típusú tapasztalatokkal kapcsolatban a közösség által kommunikatív módon meghatározott szabályok szerint szoktunk viselkedni. Viszonylag könnyen be tudjuk látni a társadalmi tények vonatkozásában, hogy bizonyos konstitutív szabályok nélkül, és az ezekhez való igazodás nélkül nem léteznének a társadalmi tények és entitások. Ha senki sem kötne házasságot, azaz

senki nem bocsátkozna olyan viselkedésekbe, amelynek szabályait együttesen házasságkötésnek nevezünk, és nem is várnánk el senkitől, hogy így tegyen, akkor nem létezne a házasságkötés intézménye, sem pedig az ehhez kapcsolódó tények. A PTE azt állítja, hogy ugyanez a mechanizmus érvényesül a világnak nemcsak a szimbolikus fakultásában, de a nyers, a transzcendentális, és minden egyéb, még elképzelhető fakultásában. Ha nem létezik elmélet, aminek egyik alapkategóriája a molekula, akkor nincsenek molekulák, ugyanis senkinek a kommunikációjában nem jelennek meg azok a szabályok, amik a „molekula” kifejezés használatához kapcsolódnak. És ugyanez igaz például az emberre, mint az előbbi példában utaltam rá, vagy a szakrális kommunikáció bármely kifejezése által jelölt dologra.

Azonban azt is fontos megjegyezni, és ez adja a PTE egyetemességét is, hogy mindig, minden körülmények között kell legyen valamilyen értelmezési keret, valamilyen szabályrendszer, valamilyen fogalmi keret, amiben értelmeznünk kell másokat és magunkat, illetve a világot. Az, hogy a tapasztalásunk és ebből kifolyólag a képzeletünk is mindig valamilyen fogalmi keretben működik, azaz nem lehetséges nyers tapasztalás, fogalmilag még nem átítatott tapasztalás, nem jelenti sem azt, hogy nem létezik nem-fogalmi tartalom, sem pedig azt, hogy van egy olyan alap fogalmi keret, ami nem redukálható, vagy nem felcserélhető egy másikra, még elvben sem. A nem-fogalmi tartalom kérdésébe most nem mennék bele, pusztán csak annyit jegyeznék meg, hogy természetesen csak az a tartalom képes megmutatkozni a közösség számára, aminek beazonosítására adható leírás, azaz bár lehetséges a nem-fogalmi tartalom – ahol a fogalmat tágran értem, mintegy reprezentációsán –, azt nem tudjuk mások számára elérhetővé tenni, és emiatt viselkedési szabályok sem kapcsolódhatnak hozzá, azaz nem lesz a közös világ része (ami azt illeti a sajátvilágé sem, hiszen a sajátvilág mondhatni parazita módon viszonyul a közöshöz, amennyiben minden kategóriája onnan származik). Ami pedig a felcserélhetőséget illeti: arra jó példa az, hogy fogalmi kereteink lényegében folyamatos változáson mennek át, ez vitathatatlan a tudományos elméletek esetében, de a mindennapi világkép esetében is. Például ma már nem hisszük létezőnek a boszorkányokat, és megmosolyogjuk *A Bizonyosságról* Wittgensteinjét, akinek világképébe nem fér bele az, hogy valaha is jár majd ember a Holdon. (Wittgenstein 1989: §.106.) Kétségtelen, hogy valamilyen fogalmi keret nem ismerete lehetetlenné teszi egy ágens számára, hogy a világot akként írja le, ahogyan az a kérdéses fogalmi keretben megmutatkozik, de ez nem azt jelenti, hogy akkor tisztán, az elméletek, reprezentációs rendszerek, „intézmények” által meg nem rontottként, úgy írhatja le a valóságot, ahogyan az magában van. Nem képes leírni egy bizonyos fogalmi keretben, elmélet segítségével, „intézményben,” hanem egy másik fogalmi keretben, „intézményben,” elmélet segítségével írja le azt. A valóság leírhatatlan úgy, ahogy az önmagában van. Már ha van egyáltalán önmagában, hiszen a PTE épp azt állítja, hogy tulajdonképp nincs is azon kívül, ahogyan a leírásainkban megmutatkozik. Az episztemikus alapállás mindig megelőzi az ontológiaiakat. A közös világ (és ha már itt tartunk, a sajátvilág is) mindig szabályok egy halmazán keresztül, mindig valamilyen fogalmi keretben mutatkozik meg. Ez a fogalmi keret népesíti be ezeket a világokat azoknak a kategóriáknak köszönhetően, amelyek konstituálják a keretet. Természetesen ezek a kategóriák akkor is közösségiek, társadalmiak, vagy mondhatnánk ezt is: akkor is normatívak, ha a sajátvilágról van szó (pl. Wittgenstein 1989, Sellars 1962, 1997).

A PTE a PTC-ben

A PTC-nek több, jól felismerhető hívószava is van, azonban ezek között nem található meg az entitás, ami ennek a szövegnek a hívószava. Ugyanakkor számos korábbról jól ismert hívószó igenis szoros kapcsolatban áll a kommunikáció itt tárgyalt aspektusával, tudniillik a valóság-konstituáló szerepével. Nagyon tömören fogalmazva: azzal, hogy **az ágensek, mint a**

spektáció és prezentáció ágensei, a kommunikáció segítségével hozzák létre és tartják fent a felkészültségek azon készletét, amire támaszkodva a problémamegismerés és problémamegoldás megtörténik. Ebben a szövegben arra vállalkozom, hogy kicsit bővebben, több részletet kibontva fogalmazzam meg az előbbi mondatot.

A PTC egyik központi fogalma a probléma volt, melyet Horányi Özséb az adott ágens „valamely alkalommal való állapota” és a „számára kívánatos állapot” közötti különbséggént határozott meg. A probléma, illetve a probléma megoldásának fogalmán keresztül került kifejtésre a kommunikáció participációs felfogása. De már ez a kiinduló fogalom – a probléma – is rejt magában olyan ki nem bontott részleteket (pl. a PTC klasszikus expozíciójában: Horányi 2007, innentől PTC és paragrafusszám), melyeket csak egy általánosabb rátekintés segítségével adhatunk meg. Ahhoz ugyanis, hogy az ágens felismerje a saját állapotát, és fel tudja fogni a kívánt állapotát, valamint, hogy e kettő közötti különbség eltüntetése feladatként tudjon megjeleníteni számára, az kell, hogy valamilyen fogalmi rendszerben (keretben) koncipiálni tudja ezeket az elemeket. Hogy saját magáról és a környezetéről, nem is beszélve a saját, valamilyen elképzelt állapotáról, egymástól elkülönítve képet kaphasson, kell rendelkeznie egy olyan „világképpel,” amibe ezek beleilleszkednek. A probléma felismerése és megoldása szempontjából nem elég pusztán csak az önmagában vett percepcióra hagyatkoznia az ágensnek, appercepcióra van szüksége. Arra van szüksége, hogy a felismert individuumokat, tárgyakat, entitásokat valamiféle egységbe rendezve lássa, mint amik részei, vagy részei lehetnek annak a képnek, amit a világról alkot magának. Ez a „világkép” a PTC-ben felkészültségként – vagy épp többlet-felkészültségként – definiálódik, és e felkészültségnek az ágens számára való elérhetősége az, amire a participációs kifejezés vonatkozik.

Ha egy ágens nem rendelkezik semmiféle felkészültséggel, akkor számára sem a saját jelenlegi állapota, sem valamilyen lehetséges és kívánatos jövőbeli állapot, sem pedig ezen állapotok körülményei nem ragadhatók meg, így használni sem képes semmiféle felkészültséget, ennél fogva cselekvésének alapjai sem lehetnek. Az ilyen ágens nem is lenne ágensnek tekinthető, szigorúan humán nézőpontból nézve. Ebből pedig két dolog következik: egyrészt Watzlawick-ék első aximóját parafrázálva (Watzlawick – Beavin – Jackson 1967) azt mondhatjuk, nem lehetséges felkészültséggel nem rendelkező ágens, másrészt el kell különítenünk az itt tárgyalt problémamegoldást a reflexszerűen végrehajtott problémamegoldásoktól. A reflexszerű problémamegoldást ugyanis nem előzi meg problémafelismerés, de legalábbis az ágens nincs tudatában a probléma felismerésének. Épp ezért egy további megkülönböztetést is meg kell tennünk: a reflexszerű problémamegoldások maguk is két kategóriába sorolhatóak annak alapján, hogy működés módjuk a feltételes vagy épp a feltétlen reflexen alapul. Az utóbbi nem tárgya jelen diszkusszióknak, hiszen egyszerű oksági működés az alapja, melyet sem az adott problémamegoldást megelőzően, sem pedig korábban semmikor nem kísért vagy előzött meg a probléma felismerése. Természetesen – mint arra ki fogok térni majd a maga helyén – az okság, vagy pontosabban az oksági viszonyok felismerése és tulajdonítása maga is valamilyen alapfelkészültségnek a része, de amikor ez nem tudatosodik, és nem is tudatosítható, akkor nem szabadna problémamegoldásról beszélnünk, hiszen az ágensnek semmiféle törekvése nem vonatkozik, és az eseménysor feltétlen reflex szerű lefolyása miatt nem is vonatkozhat, a probléma megoldására. Az teljes mértékben rajta kívül áll. Ez nem jelenti azt, hogy más ágensek ne beszélhetnének róla problémamegoldásként, de az adott ágens számára ez a nézőpont nem elérhető. Bár beszélhetünk magunk között arról, hogy egy hűtőgép leolvastja magát, ha eljegesedik, és ekkor az eljegesedést tekinthetjük a jelenlegi állapotnak, a jégtelenséget pedig a vágyottnak, sőt egy bizonyos értelemben mondhatjuk magát a hűtőgépet is problémamegoldónak, ekkor azonban valami olyasmit teszünk, amit Dennett az intencionális alapállásból való leírásnak nevez (Dennett 1998). De még így téve is csak mi írjuk le a hűtőgépet problémamegoldóként, nem pedig a hűtőgép saját magát. Mindennek a magyarázata pedig az imént mondottak alapján az, hogy a mi

felkészültségünknek, világgépünknek része a hűtőgép, annak állapotai, és a hűtőgépről történő ilyenforma beszéd is. A hűtőgépnek azonban nincsenek felkészültségei, legfeljebb egy származtatott értelemben, abban ugyanis, amiben az érzékelőit és a kompresszorát úgy kötötték össze a gyárban, hogy egy bizonyos ok egy bizonyos okozatot váltson ki. Vegyük azonban észre, hogy ehhez a tervezők felkészültségére van szükség, nem pedig a hűtőgépére. A feltételes reflexeket másképp kell tárgyalnunk, hiszen azok kondicionálás útján szilárdultak meg, és bár az ilyen problémamegoldó viselkedések nem tudatosak, végrehajthatók tudatosan, sőt mielőtt viselkedésmintákká szilárdultak volna, tudatosak is voltak. Erre számos példát lehetne hozni, az egyik legegyszerűbb például az, ahogyan az ember egyensúlyoz a biciklin. Egy nagyon fontos értelemben ez különbözik az előbbi, feltétlen, esettől, mégpedig abban, hogy itt igenis van problémafelismerés, azonban – a problémamegoldáshoz hasonlóan – nem tudatosan meg végbe. Ámbátor tudatosítható.

A szóban forgó „világgép” vagy felkészültség, melyből részesedve az ágens képes a problémafelismerésre és megoldásra, fajtáját illetően többféle is lehet. A PTC korábbi változataiban rendre *nyers*, *szimbolikus* és *transzcendens* fakultásra osztódásról beszél. E felosztás alapja az, hogy a felkészültség tárgya az, ami a világgépben megmutatkozik, illetve, hogy az milyen leírások mentén lehet a világgépünk része. Ennek alapján beszélhetünk *nyers* fakultásról, ha „releváns leírása megadható az ágens számára elérhető perceptuális modalitások terminusaiban”; *szimbolikus* fakultásról, ha releváns leírásában utalás történik valamilyen – szignifikánsból és szignifikátumból álló – jelviszonyra, valamint a leírás logikailag tartalmazza azt, hogy „az ágens számára felkészültségként elérhető az a konstitutív alap, amely megalapozza a konstitúciót” (PTC 5.2.2.1.1.1) – azaz a jelviszony összetevőinek összekapcsolását; és *transzcendens* fakultásról, ha releváns leírása csak a teológia terminusaiban lehetséges (PTC 5.2.2.2.1). Ezek közül a szimbolikus fakultás természete a legvilágosabb, hiszen a szimbolikus felkészültségek maguk szignifikáció eredményeképp jönnek létre, és e szignifikációnak mindig van valamilyen célja. E célokat foglalja magában a konstitutív alap, ami tkp. a szignifikációk rendszerszerű összefüggése. Maga a szimbolikus mindig konstruált, és konstruáltságának ténye viszonylag könnyen belátható. Épp ezért a szimbolikus fakultás szignifikátumai pusztán azért léteznek, mert a szignifikáció létrehozta őket. Nem beszélhetünk például műalkotásokról, ha a művészet mint intézmény nem tartalmaz konstitutív szabályokat arra nézve, hogy mi számít műalkotásnak. De ugyanez a helyzet a törvényszerűségekkel, ígéretekkel, és hasonlókkal. Erről részletesebben majd a következő (2.1.) szakaszban.

A transzcendens fakultás kissé talán másnak látszik, de mint a meghatározásából is kitűnik, ez is alapvetően kötődik egy konstitutív alaphoz, és lényegét szintén olyan konstitutív szabályok adják, melyek megmondják, hogy a *nyers* vagy *szimbolikus* fakultás egyes elemeit milyen szignifikátumok szignifikánsainak kell vennünk. Maga a *vallási tapasztalat* talán kilóg ezen meghatározás alól, vagyis közvetlenül egyfajta perceptuális modalitásban adódik, és nem szükségszerűen a teológiai szignifikáció által¹, de annak fényében, amit a *nyers* fakultásról mondani akarok, végül is lényegtelen ez a különbség.

A *nyers* fakultás látszik igazán a problémásnak a „mi az, ami van” szempontjából, ugyanis a PTC-ben a *nyers* esetek, melyek a *nyers* fakultást alkotják, „csak konstatálva vannak” (PTC

¹ Arra gondolok itt, hogy a vallási tapasztalatot az általam ismert és ezzel foglalkozó szerzők (pl. Schleiermacher (2000), Kierkegaard (1994), Heidegger (2001)) semmiképpen sem egy fogalmilag struktúrált, jól artikulált tapasztalattal vagy gondolattal azonosítják, hanem inkább annak közvetlen, intuitív és egyedi élmény vagy érzés jellegét emelik ki. A vallási tapasztalat nem abból származik, hogy egy kész fogalmi kerettel fordulunk oda a transzcendens jelenségek felé, hanem az csak úgy ránk tör, és anélkül gyakorol ránk mély hatást, hogy pontosan meg tudnánk fogalmazni annak tartalmát. Ugyanakkor ha mégis sikerül megragadnunk az értelmét, akkor már egy fogalmi rendszer részévé tesszük, az explicit vallási tantételek a belsőleg megélt tapasztalat kifejeződései.

5.2.2.1.1.1) nem pedig konstituálva, mint a szimbolikus és a transzcendens fakultás esetében. Ez a konstatació, és az, hogy a nyers fakultás definíciója a perceptuális modalitások segítségével való leírásra épít, azt vonják maguk után, hogy a nyers fakultás olyan létezőkből áll, amiknek létezése nem a szignifikáción alapul. Bár lehetnek szignifikánsok és szignifikátumok is a nyers esetek, ily módon pedig részt vehetnek szignifikációban, azonban szignifikátumok csakis szimptomatikus szignifikációban, egy másik nyers által szignifikálva lehetnek. Ez pedig a Grice által természetes jelentésnek nevezett eset, ami nem kívánja meg humán ágens közreműködését, vagy szignifikációra irányuló aktusát. Ilyenkor a szignifikátumként és szignifikánsként tekintett nyers esetek viszonya vagy oksági, vagy pedig a tér és időbeli érintkezésen alapul (szimptóma). Az esetek többségében azonban a szignifikáns szerepét játsszák a nyers esetek, olyannyira, hogy a PTC-ben „akkor tekinthető valamely szignifikáns egy ágens számára elérhetőnek, ha az ágens számára adott percepció modalitások valamelyike számára elérhető” (PTC 5.2.2.1.1.2)

Az, hogy a nyers esetek minden további nélkül lehetnek szignifikáció szignifikánsai, és elérhetőségüknek csak a percepció modalitások elérhetősége szab határt, illetve az, hogy pusztán csak konstatacióra kerülnek, de az ágensek nem konstituálják őket, azt mutatja, hogy a nyers fakultásban található entitások olyasmik, amiknek létezése nem kívánja meg az ágens kontribúcióját. Azok egyszerűen csak léteznek. Ez azonban tévedés. Legalábbis az entitások itt kifejtendő participációs elmélete szerint az. Jó indokot szolgáltat a nyers tények és esetek létezésének elvetésére az a tény, hogy maga az észlelés sem mentes a konstitúciótól. Szemben azzal, ahogyan a hűtőgép percipiálja a jég jelenlétét a hűtőtérben, az emberi észlelés már a kezdet kezdetétől fogva aktív kontribúciót kíván meg az ágens részéről. Ugyan a filozófiatörténet során sokan próbálkoztak leválasztani az észlelés eredményeként létrejövő tudást vagy hitet az annak alapjául szolgáló nyers tényekről – megkülönböztetve az előbbtől az utóbbit, majd speciális státuszt és definíciót adva az utóbbinak, mint például David Hume a benyomásoknak, vagy épp a logikai pozitivisták az érzetadatoknak – de egyrészt ezek igencsak kétes sikerű vállalkozások voltak, másrészt az érzéki ideákat vagy megfigyelési tudást már ezek a vállalkozások is fogalmilag strukturáltak, kategorikusan rendezettnek vették. Senki sem képes észrevenni egy piros háromszöget, vagy meghallani az Örömmóda első taktusait, ha nem rendelkezik már eleve ezekkel a kategóriákkal, amiket a tapasztalatának nyersanyagaira alkalmazhat. Az természetesen a filozófusok között is vita tárgyát képezi, hogy e fogalmi strukturák, kategóriák hogyan és milyen mélységig hatják át az érzéki tapasztalást, de az biztosnak látszik, hogy rendelkezünk kell a piros és a háromszögűség fogalmával ahhoz, hogy szignifikánsként el tudjuk azt különíteni az adott perceptuális modalitásban adódó többi tapasztalattól. Ahhoz, hogy bármely szignifikáció szignifikánsa lehessen valamely nyers eset, képesnek kell lennünk a kérdéses nyers esetet megkülönböztetni más nyers esetektől, ehhez pedig elengedhetetlennek látszik a kategorizálás. Márpedig a kategóriák ismerete és alkalmazásukra vonatkozó képesség olyan felkészültség, amely bármennyire is alapvetőnek látszik, mégiscsak konstitúción alapul.

Mínt hogy pedig e felkészültségek különböző szignifikációkban mutatkoznak meg, vagy érhetőek el, mindig feltételeznek egy ágenszt. Azaz bár lehetséges, hogy a nyers fakultás esetei „léteznének” akkor is, ha egyetlen olyan ágens sem lenne, melynek számára ezen esetek valamilyen szignifikáció mentén elérhetőek, azt semmiképp sem mondhatnánk, hogy ez a „létezés” egy szokásos esete lenne. E létezés ugyanis nem lenne hozzáférhető semmilyen szignifikáció által, nem mutatkozna sehogy sem, és ebben a tekintetben a szubsztrátum metafizikai fogalmához lenne hasonlatos, azonban még csak a szubsztrátum számos filozófus által diszkreditált módján sem létezne, hiszen se tapasztalni nem tudnánk, se beszélni nem tudnánk róla megtapasztalhatatlanként. Hiszen még a fiktív entitások is léteznek valamilyen (többnyire szimbolikus) szignifikációnak köszönhetően. Azonban arról a valóságról, ami semmilyen módon nem mutatkozik meg, és semmilyen módon nem elérhető egyetlen ágens számára sem, azaz nem valamiféle felkészültségként van, legfeljebb egy igen korlátozott

értelemben mondhatjuk azt, hogy valami, és hogy létezik. Természetesen a felkészültség elérhetősége igen változatos lehet, mind módját (pl. szimbolikus, szimptomatikus, osztentatív), mint pedig hatókörét illetően (pl. privát vagy épp nyilvános), de felkészültség volta garantálja létezését (ti. valamely ágens számára).

Mielőtt a PTE és a kommunikáció intézményei közötti hasonlóság tárgyalására térnék ki, meg kell említenem még az intelligibilia fogalmát, illetve annak jelen diszkusszióban fellelhető jelentőségét. A PTC-ben (5.2.2.3) a szignifikáns és a szignifikátum egymáshoz való viszonya, összekapcsoltsága általánosan szabdként kerül jellemzésre. Vagyis a szignifikátum szignifikánshoz való kapcsolódása szabad, amennyiben megeshet, hogy a szignifikáns egyszer (valahol, valamilyen kontextusban) az egyik szignifikátumot szignifikálja, másszor egy másikat, sőt akár az is, hogy valamely ágens számára egyáltalán nem is szignifikál semmit, mely esetben nyilván nem is nevezhetjük szignifikánsnak. Az ilyen szabad esetek alternatíváiként kerülnek bemutatásra azok, amikben a szignifikátum kötötten van jelen, azaz a szignifikáns és a szignifikátum kapcsolata nem megváltoztatható, nem felbontható:

„Az, ami az asztalt asztallá teszi, nem tud a szék részévé válni (és fordítva), anélkül, hogy ne váljon ezzé (vagy majdnem ezzé). Vagy az, ami a kutyát kutyává teszi, nem tud a macska részévé válni (és így tovább). Éppen ezért azt mondjuk, hogy az asztalban (és így tovább) *kötött intelligibilia* van jelen. A szignifikációkban pedig *nem kötött* (esetleg szabad vagy épp lebegő) *intelligibilia* van jelen. Vagy még pontosabban: az olyan dolgokban, mint például az asztal, az intelligibilia kötött, az olyan dolgokban pedig, mint a szignifikáció, az intelligibilia nem kötött.” (PTC 5.2.2.3)

Ugyan az intelligibilia *kötött* és nem *kötött*, vagy *szabad* előfordulása kategoriális különbségként került bevezetésre a PTC-ben, feltehetően a változók szabad és kötött előfordulásának alapján, azonban véleményem szerint a változókkal való eme analógia nem a legszerencsésebb. Ugyanis a szabad előfordulású változókat tartalmazó nyitott mondatok nem értékelhetőek a logikában, azok tkp. nem teljes mondatok, és ahhoz, hogy szemantikai értéket lehessen adni nekik, le kell kötni a bennük szabadon előforduló változókat. A csak kötött előfordulású változókat tartalmazó zárt mondatok azok, amikhez igazságértéket lehet rendelni. Ugyanakkor a szabad intelligibiliával rendelkező szignifikáció is szignifikáció, ráadásul nem kevésbé az, mint a kötött intelligibiliát tartalmazó. A különbségük inkább abban áll, hogy a szignifikátum kérdéses szignifikánshoz való tartozását mennyire befolyásolja a szignifikáció színtere, vagy kontextusa. Azokban a szignifikációkban, amelyek az alapvető felkészültségeink részei, igen szorososan kapcsolódik össze a szignifikáns és a szignifikátum, nehezünkre esik a kérdéses szignifikánst más szignifikátumhoz rendelni, még ha ez nem is lehetetlen. Ellentétes okból, de az egyes speciális diszkussziók szakkifejezései is kötött intelligibiliával rendelkeznek, mert bár elvben nincs akadálya annak, hogy az adott szakkifejezés egy másik diskurzusban mást jelentsen, erre mégse nagyon találni példát, mivel maga a szignifikáns (a szakkifejezés) egyszerűen nem fordul elő más diszkussziókban, nem része (szignifikánsként) más felkészültségeknek. Vagyis a szabad és a kötött intelligibilia között nem annyira kategoriális a különbség (mint a változók esetében), hanem sokkal inkább fokozati. A szabad és a kötött annak a kontinuumnak a két vége, amivel a szignifikátum és a szignifikáns összetartozásának erősségét írhatjuk le.

Maga az intelligibilia kifejezés, mely eredetileg az értelmi megismerést, és annak tárgyát jelölte Arisztotelésznél (vagy inkább középkori kommentátorainál) az érzéki megismeréssel és annak tárgyával szemben, szintén nem minden probléma nélkül való. A probléma fő oka az, hogy ebben kontextusban az értelmileg megismerhető tárgy, az értelem (vagy jelentés), már ott van a világban a megismerés előtt is, azaz létezik anélkül, hogy rá megismerés irányulna. Amikor pedig a szignifikációban meglévő értelmet jelöljük vele, akkor azt implikáljuk, hogy ez az értelem – ami a szignifikációval jön csak létre voltaképpen – már a szignifikálás előtt is

megvan a világban. Persze, ha teret adva Arisztotelész empirista elköteleződésének, azt mondjuk, hogy ezek az értelmek lényegében nem mások, mint azok a kategóriák (fogalmak), amiknek segítségével leírjuk a számunkra valamilyen módon (jellemzően valamely perceptuális modalitáson keresztül) hozzáférhető entitásokat, akkor megszabadulhatunk azon implikációtól, mely eleve létezőnek tételezi ezen értelmeket, és közelebb is kerülünk ahhoz, amit az entitások participációs elmélete kíván mondani arról a fogalmi keretről, amelyekkel leírjuk a világot és benne saját magunkat. Ugyanakkor a példák mégiscsak zavaróan metafizikai karakterűek. Mert mi teszi az asztalt asztallá, a kutyát kutyává, és egyáltalán mi az, amiről itt szignifikánsként és szignifikátumként beszélünk? Arisztotelész azt mondaná, hogy az asztalt az teszi asztallá, hogy az asztal formájával rendelkezik (nem pedig az, hogy az asztal ideájában részesül, ahogyan azt mestere tartotta), vagyis az asztal szubsztanciája az, hogy olyan formával rendelkezik, amilyennel rendelkezik, és mivel a szék egy másik formával rendelkezik, ezért egy másik szubsztanciáról beszélhetünk az esetében. (Természetesen itt most csak a másodlagos szubsztanciákról beszélünk.) Márpedig az asztal nem tudja felvenni a szék formáját anélkül, hogy székké ne válna. Ez a változás arisztotelészi tanának a lényege, vagyis, hogy csak az akcidentális jellegzetességek változhatnak meg, már ha azt akarjuk, hogy a változás előtti és a változás utáni dolog ugyanaz maradjon. Ellenkező esetben, a szubsztanciális forma megváltozásával, nem változik a dolog, hanem inkább más dologgá válik. Világos azonban, hogy ez a metafizikai alapon álló diszkusszió nem értelmezhető a szignifikáció kontextusában.

Akkor mégis hogyan lesz az asztalban kötött intelligibilia? Azt hiszem a kulcs abban van, amint arra Horányi Özséb a PTC egy későbbi pontjában (PTC 5.2.3.3) utal, hogy az intelligibilia strukturálisan kötött benne. Vagyis nem általánosságban, mindenféle kontextustól függetlenül kötött, hanem az adott felkészültségen belül, a kérdéses fogalmi keret más fogalmainak tekintetében kötött. Az, ami az asztalt asztallá teszi nem tud a szék részévé válni, ugyanis az asztal és a szék kategoriálisan különbözik abban a felkészültségben, amit a közepes méretű fizikai tárgyakat tartalmazó hétköznapi világpünknek nevezhetünk. Magának a fogalmi keretnek a struktúrája nem teszi átjárhatóvá a szék és az asztal kategóriáját, ahogyan a kutya és a macska kategóriáit sem, mindegyik kategóriának megvan a maga helye (szerepe) a fogalmi keretben, és egyik sem válhat a másikká a két kategória összeolvadása nélkül, azaz az egyik különálló kategóriaként való megszűnése nélkül. Az intelligibilia mindig csak a kérdéses fogalmi keret, vagy fogalmi keretek egy halmazának vonatkozásában, strukturálisan lehet kötött. Jól mutatja ezt, hogy miközben alapesetben az asztal kifejezés nem jelentheti a széket, a szék pedig az asztalt – ezek a szignifikátumok kötötten vannak bennük jelen –, addig egyes különös szituációkban az asztal is tud szék lenni, és a szék is tud asztal lenni („Üljünk az asztalra!”, „Tedd a székre és úgy egyél!”), bár ekkor – egy bizonyos értelemben – megszűnik széknak vagy asztalnak lenni.

Van azonban egy nagyon fontos módja a kötött intelligibilák felszabadításának, melyre a későbbiekben még vissza fogok térni, ti. az analógia vagy modellálás. Ekkor egy fogalmi keret egyébként kötött intelligibiliáit átvihetjük egy másik fogalmi keretbe, pontosabban a segítségükkel létrehozhatunk egy új fogalmi keretet, melyben a szignifikáció szignifikátuma – bár nem teljesen – de mégis más lesz; mint például az operációs rendszerek felhasználói felületének „asztala.” (Erről bővebben a későbbiekben lesz szó.)

Entitások és intézmények a PTC-ben

Korábban (Pete – Szilczl 2007: 42) azt írtuk, hogy a PTC-ben az intézmény nem „a közösségekben érvényesnek tekintett viselkedési szabályok rendszereként,” hanem a közösség tagjai által osztott többlet-felkészültség tematikus mezőiként definiálódik. Mégpedig azért írtuk ezt, hogy elkülönítsük a PTC intézmény-fogalmát a társadalmi valóság szociológiai felfogásaitól. Noha

ezt a nézőpontbeli különbséget ma is fontosnak tartom, annyiban finomítanék a megkülönböztetésen, hogy a többletfelekészültségek tematikus mezőit (a PTC intézményeit) bizonyos értelemben szintén viselkedési szabályok konstituálják. Természetesen nem általában vett társadalmi viselkedésről beszélek itt, hanem olyan nagyon is speciális szabályokról, amik a minket körülvevő valósággal való érintkezésünket alapvetően meghatározó verbális viselkedést szabályozzák. Ebből a szempontból nem kifejezetten a verbális viselkedés a fontos, hanem az a fogalmi rendszer (fogalmi keret), amelyet ezek a verbális viselkedések, illetve az azokat irányító szabályok kialakítanak. A kérdéses fogalmi rendszer vagy fogalmi keret (pontosabban fogalmi rendszerek vagy fogalmi keretek) a világ kategorikus felszabdolásának a módjai. Ez a fogalmi keret tölti meg kategoriális tartalommal és egyben strukturálja is a világot, ahogyan az az ágensek számára megjelenik. Minden viselkedés, amelyet értelmesnek akarunk titulálni, aminek jelentést akarunk tulajdonítani egy ilyen fogalmi rendszerbe kell illeszkedjen. Ami ezen kívül van, az a pusztán oksági történések sorozata, olyan interakciók vagy kölcsönhatások, amelyek az azokat megfigyelő ágensek nélkül is megtörténnek (pl. a magfúzió a napban), de nem bírnak jelentőséggel, legfeljebb akkor, ha egy ágens valamilyen fogalmi keretben rekonstruálja a folyamatot.

Az imént hivatkozott tanulmányban (Pete – Szilczl 2007: 42) az intézményt kódként tárgyaltuk, azaz olyan hogyan típusú tudás-összességként, mely egymással összefüggő szabályok rendszereként meghatározza az ágensek problémafelismerési és problémamegoldási lehetőségeit. Ezek a szabályok határozzák meg azt, hogy egyrészt milyen világállapotokat képes felismerni az ágens, és azok között miféle kapcsolatokat képes kialakítani, azaz milyen megoldásokat képes adni a felismert problémákra. Ezen szabályok, lévén ilyen vagy olyan fokban nyilvánosak, mégiscsak „a közösségben érvényesnek tekintett viselkedési szabályok rendszereként” definiálhatóak, hangsúlyozva azon konstitutív szerepüket, amivel meghatározzák mind a világgép (világállapot) elemeit, melyek tulajdonképpen a jelen diszkusszió tárgyai, azaz az entitások, mind pedig e világgép (világállapot) szerkezetét. Tehát az intézménynek nevezett kódok, vagy fogalmi keretek határozzák meg azt, hogy milyen entitásokkal tudunk interakcióba lépni a cselekvéseink során, és ezeket miképp, milyen más kategóriákkal való viszonyok mentén manipulálhatjuk.

Az intézményt továbbá úgy tekintettük, mint ami alapja az értelemadásnak, vagyis a szignifikációnak. Sőt a szignifikáció csak ezen értelemadás segítségével valósulhat meg, hiszen a szignifikánst valami alapján hozzá kell kapcsolnunk a szignifikátumhoz, az nem történhet meg véletlenül. Az intézmény volt e korábbi diszkusszióban az a kód, amely létrehozta a szignifikátumok és szignifikánsok kapcsolódását, értelmet, formát adva ezzel a perceptuális modalitásokon keresztül elérhető adatoknak: „A szignifikációt a megértés egyik módjának tekinthetjük, mely lényegét tekintve konceptualizáció.” (Pete – Szilczl 2007: 44) Ahhoz, hogy bármi is adódhasson szignifikánsként az ágens számára, hogy bármit is észlelhessen, az ágensnek rendelkeznie kell bizonyos kategóriákkal, hogy valamiként észlelhessen az őt körülvevő környezetet. Ez a "valamiként" való észlelés ugyan a tapasztalásban jön létre, de nem mentes a fogalmi keret kategóriáinak alkalmazásától, azaz a fogalmiságtól. Bár a filozófiatörténetben sokan megpróbálták leválasztani a nyers tapasztalati tartalmakat a tudásról, és az előbbieket mintegy az utóbbiak okaként kezelni, ez nem bizonyult sikeres vállalkozásnak egyetlen formájában sem. Az érzéki tartalom, amelyet nem rendelünk fogalmak alá, azaz amit nem valamiként észlelünk, hanem csak adódik számunkra okságilag, nem megragadható, és ebből következően nem is felhasználható számunkra. Az az ágens, aki nem valamiféle szignifikációs rendszer részeként ismeri fel a saját környezetének adottságait és változását, nem képes sem tudással rendelkezni e környezetre nézve, sem pedig alkalmazkodni e környezet változásaihoz, azaz nem képes ágensként létezni. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy csak az emberek képesek felismerni a környezetüket vagy alkalmazkodni ahhoz, hanem mindössze azt, hogy valamiféle elemi kategorizálási rendszernek léteznie kell minden

ágens észlelésében, hogy megkülönböztetett módon legyen képes reagálni a környezetére. Ez persze lehet egyfajta proto-fogalmiság is. Nem lényeges, mennyire intellektuális vagy tudatos egy ilyen észlelés, hiszen azt a kódot, vagy fogalmi rendszert, amin keresztül e fogalmak definiálódnak, egyfajta szabályrendszerként fogjuk fel, mely nem a mentális tartalmakat rendeli egymáshoz, hanem az alapvetően nyilvános viselkedéseket.

Ugyan a szignifikáció szempontjából nem szükséges megtennünk az imént említett korlátozást, hiszen a hagyományos nyelvelméletben is szignifikációról beszélünk, holott ott a szavak a gondolatokat jelölik, a konstitutív alap felől nézve ugyanakkor fontos kikötnünk, hogy nem már eleve meglévő tartalmakra aggatunk címkéket, mintegy megnevezve a már eleve meglévő, a világ részét képező mentális vagy fogalmi tartalmakat, hanem úgy hozzuk létre őket. Fogalmi keretet, vagy kategóriarendszert létrehozni pedig csak ágensek képesek, még hozzá olyan ágensek, melyek képesek észlelni a valóságot, nemcsak reagálni tudnak a környezetükre, hanem reprezentálni is tudják azt valamilyen kategóriarendszerben.

Egy vasdarab is reagál a hevítésre, mondjuk az állagának megváltozásával, és fénykibocsátással, de nem tudja, hogy ezt teszi. A vasdarab számára nem valamilyenként jelenik meg a magasabb hőmérsékletű állapot, sőt egyáltalán nem jelenik meg sehogyan sem a számára: sem észlelő, sem cselekvő nem tud lenni, még ha esetleg tudjuk is ilyenként felfogni és prezentálni, mondjuk egy általános iskolai fizika órán. Azonban ez utóbbi esetben sem a vasdarab az észlelő, aminek valamilyenként jelenik meg a környezete, hanem a tanár és a diák az, aki a vasdarabot észlelőként és cselekvőként koncipiálja.

Vagy vegyünk egy normális észlelési szituációhoz közelebb eső példát! Egyetlen ágens sem képes felhőt észlelni, ha nincs hozzáférése egy olyan fogalmi kerethez, melynek része a felhő fogalma. Ennek ugyanis az a következménye, hogy nem képes semmit sem besorolni a felhő kategóriája alá, és így a felhőkkel kapcsolatos egyetlen gyakorlatnak sem lesz birtokában, azaz nem képes mozgósítani azokat a felkészültségeket, melyek a felhők tulajdonságaival kapcsolatos hogyan típusú tudásokat tartalmazzák. Hiába aktiválódnak ugyanazok a csapocskák és pálcikák a szemében, mint egy olyan észlelőnek, aki hozzáfér a hétköznapi valóságnak nevezhető fogalmi kerethez, az előbbi mégsem észlel felhőt, és ennek megfelelően arra sem tud következtetni, hogy kell-e vagy sem esernyőt vinnie a délutáni sétára.

Nem csupán azt kell azonban kiemelnünk, hogy a világ értelemadásához fogalmi észlelésre képes ágensek kelljenek, hanem azt is, hogy ilyen ágensek kollektívára van ehhez szükség. Az értelemadás ugyanis nem lehet eseti, azaz ugyanolyan mintázatnak nem adhatunk értelmet úgy, ahogy nekünk tetszik. Az értelemadásához stabilitás kell, az kell, hogy egyrészt egy adott mintázatot mások is olyanként ismerjenek fel, mint én, másrészt ugyanúgy ismerjem fel én magam is különböző időpontokban. Enélkül a stabilitás nélkül valójában nem beszélhetnénk értelemadásról, hiszen lehetetlen lenne félreértelmezni a vizsgált mintázatokat.

Ahhoz, hogy a világ valamilyennek mutakozzon számomra, meg kell tudnom különböztetni azt, hogy milyennek mutakozik most, és milyennek mutakozik valamikor máskor, illetve el kell tudnom dönteni, hogy milyennek nem mutakozik most. Másképp fogalmazva: meg kell tudnom mondani, hogy minek az esete áll fenn, és minek az esete nem áll fenn. És persze világos, hogy a világ mutakozása attól függ, milyen fogalmi keretben észlelem azt, de ez a fogalmi keret nem lehet teljesen esetleges, vagyis nem lehet kizárólag az észlelő ágensről függő. Ha ugyanis az lenne, akkor egyrészt az ágens önazonossága is veszélybe kerülne, hiszen nem lenne semmiféle alapja, amire alapozhatná azon hitét, hogy ő maga ugyanaz az ágens most, mint aki volt nemrég – ha úgy döntene, hogy ugyanaz, akkor ugyanaz lenne, ha úgy döntene, hogy nem az, akkor másvalaki lenne –, másrészt pedig nem lehetne tévedni vagy helytelenül reprezentálni a világot – ez pedig egyet jelent azzal, hogy helyesen sem lehetne reprezentálni azt, azaz igaza sem lehet senkinek.

Az intézmények és az azokat létrehozó konstitutív alapok épp azt teszik lehetővé, hogy úgy legyen konstruált a világnak értelmet adó fogalmi keret (azaz lehessen többféleképp értelmezni a világot), hogy az egyben mégis független lehessen az individuális, megismerő vagy cselekvő ágensektől. Az intézményi konstitúciók tehát lényegében nem mások, mint azok a fogalmi keretek, reprezentációs kategóriarendszerek, melyek alapján a világ valamilyennek látszik/hallatszik/éreződik az ágenseknek. Természetesen e fogalmi keretek nagyfokú autonómiával bírnak, tartalmazhatják egymást, átfedhetik egymást, vagy akár ellent is mondhatnak egymásnak. Azonban mindenképp szükséges az interszubjektív megalapozottságuk, vagyis az egy közösséget képező ágensek általi elfogadottságuk.

A fogalmi keretek vagy intézmények nemcsak abban térhetnek el, hogy mely entitásokból építik fel a világgépet, hanem abban is, hogy milyen szerkezetet biztosítanak e világgépnek. Vagyis az egyes kategóriarendszerek egyrészt különböznek abban, hogy milyen kategóriákat tartalmaznak, másrészt pedig abban is, hogy a kategóriák hogyan kapcsolódnak össze, milyen átlépések lehetségesek az egyes kategóriák között. A fizika fogalmi kerete természetesen más kategóriákkal bír, mint mondjuk a biológia, hiszen például egy biológiai magyarázatban teljesen helyénvaló szelekciós nyomásra hivatkozni, vagy épp alkalmasságra, esetleg különböző funkciókra, azonban ugyanezek az entitások már nem szerepelhetnek a fizikai magyarázatokban, ott csak fizikailag leírható entitások és oksági viszonyok lehetségesek. Ugyanakkor világos különbség mutatkozik az Einstein féle kvantummechanikai magyarázatok és a koppenhágai értelmezés kvantummagyarázatai között is (Simonyi 1986, vagy Al-Khalili 2022), holott a két fogalmi keret által leírt entitások lényegében ugyanazok. E két fizikai keret azért mond ellent egymásnak, mert másfajta kategóriák közötti átlépéseket támogatnak: Einstein szerint a fizikai törvényszerűségek determinisztikus oksági viszonyokat írnak, míg Bohr szerint a fizikai entitások közötti kapcsolatok indeterminisztikusak, sőt, bizonyos értelemben akauzálisak (Neumann 1980).

E fogalmi keretek különbségét abban kell tehát keresnünk, hogy milyen entitások létezését ismerik el, és milyen átlépéseket fogadnak el az egyes kategóriák/szignifikációk között; magyarul a fogalmi kereteket felépítő konstitutív szabályokban kell keresnünk a különbségük eredetét – abban, hogy milyen konstitutív alap hozza létre őket. Ezek a konstitutív szabályok pedig érvényesnek tekintett viselkedésmintákban érhetők tetten. A fent hivatkozott esetben: milyen biológiai és milyen fizikai következtetéseket fogad el az intézményt fenntartó közösség. (Ennek mikéntjéről többet is mondok a 3. szakaszban.)

Mint mondtam, nem lehetséges felkészültséggel nem rendelkező ágens, ugyanis az intézmények, vagyis a világnak értelmet adó fogalmi keretek teszik lehetővé egyáltalán azt, hogy oksági hatásoktól különböző tevékenységeket – egyáltalán tevékenységeket – is végrehajthassunk. Amikor valaki elesik a buszon, mert az hirtelen fékezett, és az illető elvesztette az egyensúlyát, akkor nem azt mondjuk, hogy ezt-és-ezt tette, hanem azt, hogy ez-és-ez történt vele. Oksági kölcsönhatásba lépett a környezetével, ugyanakkor pusztán csak tárgyként viselkedett, nem ágensként. Pontosan azért, mert elesni felkészültség nélkül is lehet, azonban ágensként viselkedni, vagyis cselekedni nem. Minden cselekvés valamilyen problémafelismerésből indul, és valamilyen problémamegoldásban végződik, a mikéntjét pedig az határozza meg – egyébiránt magát a problémafelismerést és megoldást is –, hogy az ágens milyen felkészültségekkel rendelkezik. Ezért írtuk korábban azt, hogy

„Az egyes intézmények hordozói mindazoknak az ismereteknek és rutinoknak, melyek a problémamegoldó ágens számára felkészültségként jelen(het)nek meg bizonyos problémahelyzetekben. A felkészültség tehát az intézmény vonatkozásában nem más, mint egy gondolkodási-viselkedési minta. Az intézmény által rögzített gondolkodás- és viselkedésmintát az adott közösségben mindenki ismeri. Képesek azonosítani, ismerik használatát,

előfordulását, és kisebb-nagyobb sikerrel az egyes individuumok a felismerésen kívül, mindennapi életük során használják is ezeket a mintákat.” (Pete – Szilczl 2007: 49)

Ebben a tekintetben tehát az ágens felkészültsége egyfajta tudás, vagy jártasság, mely azokra a viselkedésmintákra vonatkozik, amelyek – közös elfogadás esetén – az intézmény konstitutív alapját képezik. Az ágens egyrészt tudja, hogy milyen entitások alkotják a világot abból az intézményből nézve, melyben a probléma felismerődik, és azt is, hogy milyen átlépések lehetségesek az egyes állapotok között. Mivel a világ a közösség tagjai számára az intézményi szignifikációkon keresztül adódik, csak olyan átlépéseket tartalmazhat az ágens felkészültsége, melyek legitimek az intézményben. A nem jóváhagyott, nem elismert átlépések nem lehetnek szabályszerűek, ezért nem részei a világnak, és így a világnak épülő felkészültségnek sem.

Mindebből adódóan nem beszélhetünk olyan felkészültségről, mely teljes mértékben egyéni, melynek nincs normatív vonatkozása, azaz nem lehet elvben helyes, illetve helytelen. Legfeljebb az ágens sajátvilágának vonatkozásában lehet szó egyéni felkészültségről, azonban ez a felkészültség is valamilyen intézményesített viselkedésmintázaton kell alapuljon, hisz másképp nem lenne semmiféle stabilitása. Ahhoz, hogy akár a sajátvilágban, akár az interszjektív elérhető világban megmutatkozó állapotot valamiként kategorizálhassuk, vagyis olyan problémaként ismerhessük fel, amellyel már volt dolgunk – tudjuk, hogyan kell kezelni –, az kell, hogy a kategorizálásunk lehessen helytelen, még ha történetesen nem is az. Ez pedig interszjektív azonosíthatóságot feltételez. Magyarán, még ha vannak is olyan dimenziói egy ágens felkészültségének, amik egyedivé teszik azt, a felkészültség maga a közösségi használaton, a közösségi viselkedésmintán kell alapuljon, valamilyen kommunikáción keresztül fenntartott fogalmi kereten, vagy intézményen.

Az ágens épp e fogalmi keretek, vagyis az intézmények által rögzített felkészültségének elsajátításával illeszkedik be a közösségbe. A fogalmi keretek azonossága, vagy pontosabban közös elérhetősége teszi ágensek egy halmazát közösséggé. Erről szól a PTC. A közösséget egy közös értelmezési keret teszi közösséggé, egy közös világ; az, hogy minden tag számára elérhető az értelemadás megadott kerete. Ez persze azt is jelenti, hogy a közösséget a közösen elismert létezők teszik közösséggé. Mondhatni a közösség tagjai hozzáféréssel bírnak ahhoz a világ azon közös képéhez, melyet a minden egyes tag által létezőnek elismert entitások népesítenek be. Mivel pedig a fogalmi keretek soha sem abszolútak, vagy alapvetőek, a világnak eme hozzáférhető képei sem azok, azaz lehetségesek olyan ágensek, akik bizonyos világnak osztoznak, az azt alkotó entitások elérhetőek számukra, miközben mindegyiküknek hozzáférése van olyan világnak is, melynek entitásai a másik számára nem hozzáférhetőek.

Abban mindannyian egyetértünk, hogy léteznek közepes méretű fizikai tárgyak, melyek különböző sebességgel mozognak, és különböző tömegük van, azonban a súly és a tömeg megkülönböztetését magában foglaló felkészültség már nem biztos, hogy mindegyikünk számára hozzáférhető, ezáltal bizonyos problémamegoldások nem mindannyiunk számára lehetségesek. Azonban a hétköznapi fizikai tárgyak létezésének elismerése még nem jelenti azt, hogy minden vonatkozásban ugyanazokkal a létezőkkel népesítjük be a világot. Egyesek szerint léteznek elmék, vagy más spirituális entitások, sőt talán ez a legelterjedtebb – legszélesebb körű elismertséggel rendelkező – többlet-felkészültség a fizikai tárgyak létezését elismerők közösségében, mások szerint azonban ilyenek nincsenek, még ha ők is rendelkeznek hozzáféréssel e fogalmi kerethez. Mindebből látszik, hogy még amikor kizárják is egymást az eltérő felkészültségek, fogalmi keretek, az ágensek akkor is lehetősége van a választásra, már amennyiben több fogalmi kerethez is hozzáféréssel rendelkeznek. Miközben nem gondolhatja egyszerre azt, hogy vannak lelkek, és azt is, hogy nincsenek, és persze nem is kommunikálhatja ezt egyidőben, azaz nem lehet egyszerre diszkurzív része mindkét világnak köré szerveződő közösségnek, mégis mondhatjuk róla azt, hogy mindkét közösséghez hozzátartozik, hiszen

hozzáfér mindkét közösséget szervező fogalmi kerethez. A PTC-nek épp az az egyik előnye, hogy a kommunikációt állapotnak véve lehetővé tesz számunkra egy ilyen leírást. Ahogyan egy ágens váltogathatja a szerepeit, és lehet apa is és főnök is, még ha nem is igazán tud mindkettő lenni egy konkrét diszkurzív- vagy probléma-helyzetben, úgy rendelkezhet egy ágens hozzáféréssel különböző világképekhez és bocsátkozhat problémamegoldó helyzetekbe egyik és másik világkép mentén is.

Természetesen itt nemcsak a mindennapi világképekre kell gondolnunk, hanem az egyes szaktudományokra, mesterségekre vagy elméletekre is, azaz mindazon felkészültségekre, melyek értelmet adhatnak a világnak. Ehhez mindössze az kell, hogy az ágens képes legyen megfelelően – azaz a felkészültség szerkezetét adó szabályoknak megfelelően – működtetni az adott felkészültséget alkotó kategóriákat. A kiindulópont gyakran, vagy tán az esetek többségében a mindennapi világkép valamilyen pragmatikus problémája, egy olyan probléma, amivel a mindennapi tevé-vevéseinkben találjuk szembe magunkat, mondjuk szeretnénk megszüntetni az autónk kereke felől érkező kopogó hangot. A probléma maga a manifeszt képben, a mindennapi világképben adódik számunkra, azonban a megoldásához nem elég az a felkészültség, ami a mindennapi képet alkotja. E világképnek mint felkészültségnek része az, hogy ki rendelkezik a kellő felkészültséggel, és ezért visszük az autónkat szerelőhöz, aki megállapítja, hogy elkopott a stabilizátorpálca. A stabilizátorpálca nem része a mindennapi világképünknek stabilizátor pálcaként, legfeljebb „bunkós végű vasrúdként.” És pontosan ez az oka annak, hogy nem tudjuk megoldani a gyakorlati problémánkat, hacsak nem vagyunk autószerelők. Az autószerelő felkészültségének azonban része ez a kategória, így számára léteznek stabilizátor pálcák. De ő nem is a kopogó hangot tekinti problémának, az csak perceptuálisan észlelhető tünet, ami a valódi problémáról árulkodik. A futómű problémáját megoldva pedig megszünteti a kopogást, ami megszünteti a mi, mindennapi világképünkben adódó gyakorlati problémát is. A dolog természetesen hasonló módon működik számtalan más, egyszerű perceptuális modalitáson keresztül adódó mindennapi gyakorlati problémával kapcsolatban is. Mondjuk, ha fáj a kezünk, akkor megoldás lehet a fájdalomcsillapító bevétele. Ez még részét képezi a mindennapi világképünknek, ti. létezik fájdalomcsillapító benne (az összetevő molekulái azonban már feltehetően nem entitásai a mindennapi felkészültségünknek – azaz számunkra nem léteznek). Ugyanakkor az orvosok számára léteznek ezek a molekulák, sőt anatómiai ill. biokémiai felkészültségüknek hála képesek meglátni a valódi problémát is, és azt a helyén kezelve megszüntetni a mi hétköznapi világban meglévő problémánkat is. A legtöbb hétköznapi világban adódó probléma megoldásának ez a módja, ugyanakkor vannak mélyebben gyökerező problémák is, amiket nem lehet egy-egy mesterség felkészültségének segítségével megoldani, hanem szükséges hozzá akár új tudományos elméletek kidolgozása is. Ezen tudományos elméletek pedig a hétköznapi világtól eltérő típusú entítások létét feltételezik, és ezáltal oldják meg előbb a kémiai, majd az orvosi, végül a mindennapi problémát.

Ha tehát nem rendelkezünk hozzáféréssel egy bizonyos felkészültséghez, fogalmi kerethez, akkor az eme fogalmi keretben posztulált entítások nem léteznek számunkra (vagy esetleg nem úgy léteznek számunkra, mint ahogyan az adott felkészültséggel rendelkező ágensnek – számunkra kopogás, az autószerelő számára stabilizátor-probléma; számunkra fájdalom, az orvos számára ideg-gyulladás). Természetesen ezeket a felkészültségeket elsajátíthatjuk, és ekkor számunkra is felismerhetők lesznek e világképeket alkotó entítások.

Állapot, esemény, esetek, tárgyak

A PTC tehát a felkészültségeket, vagyis a világnak értelmet adó fogalmi kereteket helyezi fókuszpontjába, és úgy tekint magára, mint ami képes egységes keretben megjeleníteni az emberi problémafelismerés- és megoldás szempontjából releváns felkészültségeket. Nem a

tényleges felkészültségeket tekinti fontosnak, illetőleg nem azok tartalmát, de még csak nem is a konkrét problémákat, hanem azt, ahogyan a kommunikatív állapot, a közös felkészültség-állomány működik. Abból, hogy a kommunikációt nem tranzakcióként vagy interakcióként írja le, egy olyanfajta statikus szemlélet következik, mint amilyen amilyen például a newtoni fizikát felváltó einsteini relativitáselméletet is jellemezte. A tér és az idő egy platformra hozásának egy 4 dimenziós tér lett az eredménye, egy olyan statikus világkép, melyben az események és a tárgyak leírása hasonló: mindkettőt téridő-férgekként írhatjuk le, hiszen a tárgyak maguk is fennmaradnak, azaz történnek, csakúgy, mint az események. Sőt a lehetséges történések is statikus leírás kapnak, ezek lesznek az időkúpok. Nos, ennek megfelelően a kommunikációt állapotként kezelő PTC is egyfajta statikus képet fest a kommunikációról. A kommunikáció lényegében nem más, mint állapotváltozás, a felkészültségnek, de jellemzőbben inkább a hozzáférésnek a változása. És mint minden állapotváltozást, az egyes kommunikációs aktusokat is két állapottal, a kimeneti- és a bemeneti állapottal jellemezhetjük: mondjuk egy adott ágens felkészültsége az egyik állapotból átkerül a másik állapotba, rendelkezni fog olyan felkészültséggel, amivel korábban nem.

Az előző szakaszban mondottak értelmében ez azt is jelenti, hogy az ágens számára elérhetővé válik a világnak egy olyan aspektusa, mely korábban nem volt elérhető számára, vagy épp részletesebben fér hozzá egy már korábban is elérhető világképhez. Az entitások felől nézve pedig mindez azt jelenti, hogy az ágens számára új entitások lesznek létezők, esetleg újfajta kapcsolatokba kerülhetnek a már korábban is ismert létezők. Nem az entitások változnak tulajdonképpen, hanem az világkép, aminek a részét képezik a szóban forgó entitások.

Hogy egy adott világképet mik alkotnak, az magától a világképtől függ. Ezek lehetnek tárgyak, tények vagy akár események is, azonban fontos tisztáznunk, hogy ezek a terminusok bizonyos értelemben csereszabatosak. Ha elfogadjuk a tények wittgensteini ill. russelli leírását, akkor a tények végső soron tárgyak összességeiként definiálódnak: különböző tulajdonságokkal rendelkező tárgyak alkotják őket. Hasonló manővert vethetünk be egy esemény vonatkozásában is, amennyiben egy eseménynek mindig van valamilyen tényként leírható kiinduló állapota, és van ilyen módon leírható kimeneti vagy végállapota is. Nem szeretnék filozófiai vitába bocsátkozni az ontológia elfogadható alapelemeinek természetét illetően, és természetesen készséggel elismerem, hogy mind a tárgyak, mind a tények, mind az események tekintetében komoly metafizikai problémákat kell megoldania annak, aki rendezni szeretné e metafizikai vitát. Itt most mindössze arra szeretnék rámutatni, hogy az állapotként felfogott kommunikáció fogalma nincs kibékíthetetlen ellentmondásban semmilyen hétköznapi, tudományos vagy metafizikai felkészültséggel.

Ha pedig a kérdés az, hogy az entitások, amelyekről a PTE beszél milyen ontológiai státusszal rendelkeznek, akkor az adekvát válasz az, hogy attól függ, milyen felkészültség szemszögéből, milyen fogalmi keretben tesszük fel ezt a kérdést. Tipikusan a hétköznapi felkészültségeink, vagy ahogy Wilfrid Sellars fogalmaz (Sellars 1962), a manifeszt kép keretén belül elsősorban tárgyakat tekintünk entitásoknak, így tárgyiasítjuk például a lelkeket, vagy a tulajdonságokat – bár természetesen helye van az eseményeknek is a hétköznapi mondható világképekben –, ugyanakkor a tudományos kép(ek) már kevésbé hajlamosak e tárgyiasításra és inkább állapotokként vagy eseményekként beszélnek az őket magukat alkotó kategóriákról. Egy pénzügyi tranzakció biztosan nem tárgy, ahogyan a kereslet és a kínálat sem, mégis léteznek a közgazdaságtan szerint. A szuperpozíció vagy a kvantumösszefonódás sem tárgy, ahogyan a hullámfüggvény sem az.

Mindezzel csak azt szeretném érzékeltetni, hogy az „entitás” kifejezés nem véletlenül olyan tág, hogy abba bármi beleférjen. Az állapotok, tárgyak, tények és események mind létezők lehetnek a megfelelő felkészültség felől tekintve. Maga a felkészültség az, ami meghatározza, hogy milyen létezőkből áll az a világ, mely a felkészültségen keresztül elérhető.

Ebben az értelemben természetesen a felkészültség, és annak entitásai *a prioriak* az egyes individuális ágensekhez képest; vagy legalábbis a legtöbb esetben azok, hiszen jellemzően a fogalmi keretek nem kötődnek egyetlen ágens létrehozási aktusához. Azonban nem mondhatjuk azt, hogy a felkészültségek *a prioriak* lennének mindenféle ágenshez képest, hiszen a felkészültségeket igenis ágensek hozzák létre, és ők is tartják fenn azzal, hogy érvényesnek ismerik el őket valamilyen problémamegoldás vonatkozásában. Ha abszolút értelemben is *a priorinak* vennék őket, akkor egyrészt visszajutnánk ahhoz az antik esszencialista nézőponthoz, mely szerint a világ és annak megérthető intelligibilis struktúrája már adott a megismerés előtt is, másrészt ellentmondanánk magának a PTC-nek, melyben már a problémának a felismerése is felkészültségtől függő.

És ugyan szó van eredendő felkészültségről a PTC-ben, ennek szerepe inkább teoretikus vagy strukturális, semmint érdemi. Az eredendő felkészültség ugyanis olyasmire kell legyen, amellyel az ágens már mindenféle tanulást megelőzően rendelkezik. Ha igazuk van az újkori racionalista szerzőknek, vagy épp a skolasztikusoknak (legalábbis a nagyrészüknél), akkor a velünk született ideák épp ilyen felkészültségeket jelentenek. Descartes és a többi racionalista ezekre az eredendő teológiai és morális felkészültségekre hivatkozva nyilvánították abszolút igaznak és univerzálisnak a keresztény teológiai metafizikát és morált. Locke *tabula rasa* szlogenje pedig épp annak kinyilvánítása, hogy nem létezik eredendő felkészültség. De ilyen eredendő felkészültségként szokás hivatkozni Chomsky univerzális nyelvi kompetenciájára is (Horányi 2015: 9). És noha Chomsky több helyen is elismeri az elképzelés karteziánus jellegét, van egy fontos különbség az univerzális nyelvi kompetencia és a velünk született ideák vagy elvek között, nevezetesen, hogy az utóbbiak valóban olyan fogalmi keretként működnek, melynek segítségével értelmet adhatunk a világnak, az előbbi viszont egyáltalán nem ilyen. Inkább egyfajta képességként vagy hajlamként értendő, nem pedig fogalmi keretként, aminek az entításokra nézve is következményei vannak.

A PTE megalapozása: egy nem-relációs jelentésfogalom

A fogalmi keretek azzal, hogy fogalmakat, kategóriákat szolgáltatnak a használóiknak, megteremtik azt az értelemmel bíró világot, amiben ágensként boldogulni tudunk. A világ ezek miatt a fogalmi keretek miatt bír értelemmel számunkra, ezen fogalmi keretek teszik létezővé a kategóriáikba tartozó dolgokat. És itt meg is állhatunk egy pillanatra, hiszen amit mondani akarok az nem az, hogy az egyes kategóriák maguk, vagy az osztályok, vagy épp a fogalmaknak megfelelő absztrakt entítások léteznek, hanem pusztán azt, hogy maguk a fizikai létezők mint ilyenek vagy olyanok léteznek. Ez egy sokkal szerényebb állítás, mint azt mondani, hogy ha egyszer rendelkezünk egy bizonyos felkészültséggel, akkor a kategóriák, amik alkotják a felkészültséget, maguk is léteznek. Nemcsak, hogy merészebb lenne ezt állítani, de sok egyéb intuíciónkkal is szembe menne. Mindazonáltal ezt a pozíciót is megengedi az előző szakaszban felvázolt metaelmélet. Bizonyítani azonban semmiképp nem akarnám a merészebb állítást – ti. hogy léteznek absztrakt tárgyak, univerzálék és egyebek –, és nem csak azért nem, mert nem hiszek ezek létezésében, hanem azért sem, mert az entítások participációs elméletének nem az általános létezők maguk képezik a tárgyát, hanem azok a partikuláris tárgyak, amik az absztrakt létezőknek megfelelő kategóriák elemeiként léteznek. Nem az a kérdés, hogy létezik-e maga a háromszög, vagy a 3 pontos dobás, vagy a pénzügyi tranzakció, hanem inkább az, hogy bizonyos perceptuális modalitásban adódó esetek vagy állapotok miért lesznek háromszögek, 3 pontos dobások, vagy épp pénzügyi tranzakciók. Miért léteznek ilyenként az őket spektáló vagy prezentáló ágens(ek) számára.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a merészebb állítás látszik a kézenfekvőbbnek, vagyis az, hogy a fogalmi keret fogalmai azért tudnak reprezentatív kategóriákként

osztályozni, mert rendelkeznek egyfajta univerzális létezéssel. A konkrét esetek pedig azért bírnak értelemmel az ágensek számára, mert valamilyen jelentéssel bírnak, amely jelentést az univerzális létezéssel bíró kategóriákhoz való viszonyuk alapján tulajdonítjuk nekik. Ez megfelel a jelentés hagyományos, szignifikációra alapozott felfogásának, és a lényege abban áll, hogy a jelentés maga egyfajta reláció. A nyelv kifejezései azért rendelkeznek valamilyen jelentéssel, mert meghatározott relációban állnak a jelentésért felelős dolgokkal. El kell mondanunk ugyanakkor, hogy a PTC-ben a szignifikációt nem, de legalábbis nem mindig kell ebben a hagyományos értelemben relációsnak gondolni. Amikor a szignifikátum a szignifikáns helyett áll, akkor annak felszíni szerkezete valóban relációs struktúrát mutat. De vajon szabad-e ebből arra gondolni, hogy akkor a jelentés vagy a szignifikáció valóban reláció is?

A filozófia (különösen a 20. századi) története tele van arra irányuló kritikákkal, hogy a jelentést nem szabad relációnak vennünk. Így téve ugyanis el kell ismernünk létezőként olyan entitásokat is, amelyekről nemhogy nem tudjuk megmondani micsodák, és pontosan milyenek, hanem ráadásul önmagukban is ellentmondásosak lesznek. Ilyen kritikaként foghatjuk fel Arisztotelésznek a platóni ideaelmélettel szemben megfogalmazott harmadik ember érvét, vagy épp Berkeley érveit az absztrakt entitások létezése ellen. De természetesen ide sorolhatjuk Quine, Austin és Sellars kritikáit is. Nem is beszélve arról, hogy ha a jelentés vagy a szignifikáció alapvető természetét relációs voltában látjuk, akkor meg kell tudnunk mondani, hogy milyen relációról is van szó, és milyen dolgok állnak itt viszonyban egymással; például pontosan micsoda egy nyelvi kifejezés, és a vele viszonyba állított fogalom, vagy másfajta jelentésentitás, a viszonyba kerülésüket megelőzően. Csak hogy érthető legyenek: a legkézenfekvőbb meghatározás szerint tehát a szignifikációs viszonyban álló dolgok (pl. a nyelvi kifejezés, mint szignifikáns, és a fogalom, vagy jelöllet, mint szignifikátum), már bírnak egyfajta meghatározott létezéssel az előtt is, hogy az adott felkészültségben – fogalmi keretekben – értelmet nyertek volna. Ez olyan következmény lenne, ami teljes mértékben szembe megy az előzőekben kifejtetteknek. Sőt van egy még kézenfekvőbb problémája a relációs elméleteknek, nevezetesen az, hogy létezőnek kell tekinteniük a nemlétezőket is, hogy a róluk szóló mondatok igazak tudjanak lenni. Ha a relációs felfogás igaz, akkor a „Az unikornis nem létezik” csak abban az esetben lehet igaz, ha „az unikornis” kifejezés megnevez valamit, relációban áll valamivel, amiről aztán azt állítjuk, hogy nem létezik. Erre a problémára sokan sokféleképp válaszoltak, de nyilvánvalóan nem jó sem az a válasz, ami létezővé teszi az unikornist, sem az, ami ugyan megtagadja tőle az egzisztenciát, de megadja számára a szubzisztenciát (mint Meinong (1904) elmélete).

(I.1) „Unicorn” (az angolban) azt jelenti, hogy egyszarvú.

Mivel nincsenek egyszarvúk, vagy értelmetlennek kell vennünk a „Unicorn” kifejezést, vagy egy olyan mesterséges tárgyat kell jelölteként megadnunk, mint az üreshalmaz (Frege), ekkor azonban a „unicorn” jelentése meg fog egyezni pl. a „Goblin” kifejezés jelentésével.

Mindenesetre, ha relációsnak vesszük a jelentés (értelemadás) természetét, akkor alapvetően 3 reláció-fajta közül választhatunk:

1. lehet komplex empirikus viszony: oksági, hasonlósági viszony a nyelvi elemek és a világ fizikai dolgai között;
2. intelligibilis reláció: a nyelvi elemek és valamiféle platonista absztrakt entitások között;
3. valamilyen más mód, amivel a nyelvi elemeket a tárgyakhoz rendelhetjük, mondjuk egy szemantikai modell keretében.

Az (1.) lehetőség nem látszik igazán életképesnek, hiszen a jelentés bizonyosan nem oksági reláció, és egészen biztosan nem empirikus viszony. Ilyenek csak empirikus dolgok között állhatnak fenn. A (2.) opciót röviden érintettem az előbb, és elég rossz színben tüntettem fel, ugyanis ennek választása éppen azzal a merész állásponttal járna, amelynek felvállalását e

szakaszban igyekszem elkerülni. Marad tehát a (3.) opció, és hagyományosan ezt a viszonyt egyfajta referenciára, pontosabban a referencia valamilyen bővített fogalmára szokták visszavezetni. Az elgondolás, akár a carnapi szemantika (Carnap 1939), akár a davidsoni igazság-feltételes szemantika (Davidson 2018) formájában vizsgáljuk azon alapul, hogy az alapterminusok viszonyban állnak valamilyen nem-nyelvi entitással, és az adott nyelv rendelkezik egy sor szemantikai szabállyal arra, hogy összekapcsolva ezen alapterminusokat összetett jelentéseket hozzon létre. Az ilyen elméletek sok sebből véreznek, de talán legnagyobb hiányosságuk, hogy extenzionális jelentésre tudnak csak kiterjedni alapból. Éppen ezért tűnt többek számára úgy az 50-es években, hogy a jelentést inkább a használatban, vagy annak valamilyen formájában kell keresni.² A továbbiakban a Wilfrid Sellars által kidolgozott jelentéselmélet egyes elemeit igyekszem rekonstruálni, és összeilleszteni a PTC-ről korábban mondottakkal (Horányi 2007, 2015, 2017).

Bár a jelentés relációnak tűnik, legalábbis akkor, ha felszínesen szemléljük az olyan jelentésállításokat, mint amilyen (I.1.) is, de hogy ilyenek is tartják egyesek őket, az egy félreértés eredménye. Méghozzá annak az alapvető nyelvhasználati ténynek a félreértéséből származik, hogy sikeres empirikus referálás esetén különböző, empirikusan definiálható relációknak kell fennállniuk a jelentésállításban foglalt nyelvi és nem-nyelvi elemek között. Például a „piros” nem jelentheti azt, amit jelent, ha nem használnák általában olyan kijelentésekben, amik piros dolgokra adott észleleti válaszok, pl.: „a lámpa most váltott pirosra.” Világosnak látszik, hogy a nyelvhasználatnak, illetve tágabban értelmezve a világot értelemmel ellátó fogalmi keretnek kapcsolódnia kell a valósághoz, máskülönben semmiféle közvetlen praktikus haszna nem lenne a kérdéses kategóriák alkalmazásának. Sellars szerint az „azt jelenti, hogy” szerepe nem más, mint hogy a jelentés-állítás igazsága maga után vonja az olyanfajta empirikus-oksági viszonyok fennállását, amelyek a személyek (verbális vagy nem-verbális) megnyilatkozásai és a világ dolgai között állnak fenn, mégpedig anélkül, hogy feltételeznie kellene a problémás jelentés-reláció világban fennálló létezését.

Sellars egyik példája:

(I.2.) „Und” (a németben) azt jelenti, hogy és.

De aki kimondja ezt a mondatot, az nem *használja* az „és”-t, vagyis nem konjunkciót ért rajta. (I.2.) mondat inkább megjeleníti, vagy felmutatja az „és” kifejezést, ezzel pedig előhívja a hallgató korábbi – már meglévő – tudását a magyar szavak jelentéséről. A legtermészetesebb értelmezés szerint (I.2.) azt mondja, hogy az „und” úgy funkcionál a német nyelvben, mint az „és” a magyarban. Épp ezért az ilyen jelentésállítások csak akkor működnek, ha valaki már rendelkezik a megértésükhöz szükséges releváns felkészültséggel; vagyis a jobb oldalon lévő metanyelvi kifejezés, az „és,” jelentését már ismeri. Tudja, hogyan működik az „és” a magyar nyelvben. Sellars értelmezésében a jelentés-állítások lényegében funkcionálisan osztályozzák a kifejezéseket (pl. a német „und” kifejezést az előbbi mondatban) mégpedig úgy, hogy az általa játszott szerepet azonosítják egy olyan nyelvi szerep-típussal, amivel már ismertségen vagyunk – ez lenne az „és” által játszott szerep a magyar nyelvben.

Első pillantásra úgy tűnik – és Tarski (2018) óta ez is volt a bevett értelmezés –, hogy az „und” idézőjelek közé tétele arra szolgál, hogy névvé alakítsa a kifejezést. Vagyis az „und” sem konjunkcióként lesz használva, hanem egy verbális elem nevéként; és grammatikailag valóban szinguláris terminusként is működik. Azonban az ilyen kijelentésekben – és az olyanban is, mint, hogy ’az „und” egy német szó’ – a kérdéses verbális típus minden példányát meg akarjuk nevezni, vagyis nem egyetlen partikuláris entitásról beszélünk, hanem egy típus (egy német szó

² Itt többek között a kései Wittgensteinre, a mindennapi nyelv filozófiájának követőire (pl. [J. L. Austin](#), P. F. Strawson, G. Ryle), és a használatra alapozott jelentéselméleteket inferenciálisan továbbgondoló Sellarsra gondolok.

típus) minden egyes példányáról. Éppen ezért mondja azt Sellars, hogy ez a kifejezés egy disztributív szinguláris terminus (Sellars 1967: 96). Az „und”-ok tipikus működéséről mond nekünk valamit, arról a típusról, aminek példányai lehetnek az egyes esetekben leírt, kimondott, stb. „und”-ok. Az idézés nem egy nyelvi univerzálét vagy egy absztrakt entitást nevez meg, ahogyan azt a név/tárgy modell diktálná.

Amit egy jelentés-állítás csinál, az a magyar beszélők korábbi háttértudásának mozgósítása, hogy átvihesse az információt, mely szerint az „und” ugyanazt a szerepet játssza a németben, mint az „és” a magyarban. Ennek megfelelően a jobb oldali kifejezés sem szinguláris terminus, ami egy osztályt vagy absztrakt entitást nevez meg, hanem egy szemléltető funkcionális osztályozó kifejezés. Vagyis egy bizonyos jelentéssel rendelkezni nem más, mint egy nagyobb rendszerben valamilyen funkcionális szerepet betölteni. Az „azt jelenti, hogy” pedig lényegében az állítmány alanyhoz rendelését megvalósító nyelvi elem (a kopula egy speciális formája). Vagyis a jelentés nem relációs formájú (diadikus), hanem monadikus predikátum.³

(I.2.) Az „Und” azt jelenti, hogy *és*. ≡ Az „Und”-ok (a németben) *·és·*-ek (ahol a pontidézés Sellars technikai jelölése a fogalmi szerepre).

Vagyis az *·és·* olyan „köznév,” ami az összes olyan kifejezést jelöli – minden nyelvben, illetve nyelvhez hasonló szerkezettel bíró reprezentációs rendszerben –, ami úgy funkcionál, mint az „és” a magyar nyelvben. Ez egy szemléltető osztályozó (Sellars 1974a: 431).

De mi is egy kifejezés funkciója? Sellars három olyan szerepet sorol fel, amelyet a nyelvi kifejezések játszhatnak, és ami meghatározza a jelentésüket (pl. Sellars 1963a: 327–31; 1967: 83).

- nyelv bemeneti átlépések, amikben a beszélő észlelhető tárgyakra, eseményekre vagy helyzetekre reagál valamilyen nyelvi tevékenységgel;
- nyelven belüli lépések, amelyekben a beszélő nyelvi aktivitása olyan mintázatokban és sorozatokban történik meg, amik megfelelnek a a nyelv különböző átlépési szabályainak (következtetések, mind *formális*, mind *materiális*;
- nyelv kimeneti átlépések, amikben a beszélő bizonyos nyelvi tevékenységekre válaszol az annak megfelelő viselkedéssel.

Szerinte egyetlen kifejezés sem rendelkezik azon nyelvi rendszertől független jelentéssel, melynek részét képezi; ez a kontextus-elv (az egyik Frege-elv) kiterjesztése az egész nyelvre. A nyelv bemeneti átlépések azokat a szabályokat, illetve azon szabályok eseteit fedik le, melyeknél egy nem-nyelvi esetet egy nyelvi eset követ szabályszerűen, vagyis mint elfogadott viselkedésminta. Ugyanez a helyzet a nyelv-kimeneti átlépésekkel, csak itt a verbális esetet kell kövesse a megfelelő nem-verbális eset. A nyelven belüli átlépések pedig egyrészt azért fontosak, mert a legtöbb nyelvben vannak olyan kifejezések, amiknek a jelentése nem fogalom, mint amilyen például az „és” a magyarban, azonban mégis legitim lépésnek számítanak a nyelvjátékban, azaz vonatkoznak gondolkodás- és viselkedésminták a használatára az intézményen, a fogalmi kereten belül. Azonban azért is fontosak a nyelven belüli lépések, mert a nyelvek reprezentációs rendszerek, noha amazoknál szűkebb szabályrendszert konstituálnak.

³ A kopula általában a létege valamilyen alakját veszi fel, és számos – talán a legtöbb – nyelvben kötelező a használata, noha vannak olyan nyelvek is (ezek közé tartozik a magyar is), melyek elhagyják a kopulát. Így például az angolban azt mondjuk „The snow is white”, míg a magyarban azt, hogy „A hó fehér”. Sellars pedig azért veszi kopulának az „azt jelenti, hogy” (means) kifejezést, mert így a „A hó fehér” mondathoz fog hasonlítani, azaz nem két dolog, a hó és a fehérség, ill. az „und” és az „és” jelek közötti viszonyt állító predikátum lesz (diadikus predikátum), hanem csupán a hóról, vagy az „und”-ról állít valamit, anélkül, hogy valami máshoz viszonyítaná azt.

Még egy termosztát is rendelkezhet valamilyen használható reprezentációs rendszerrel, amennyiben vannak neki bemeneti és kimeneti átlépései, és ezek valamiképp össze vannak kötve. A nyelvek megkülönböztető jegye ezért Sellars szerint a nyelven belüli átlépési szabályok megléte (hisz bemeneti és kimeneti szabálya minden reprezentációs rendszernek van/lehet).

A nyelvet jellemzi a materiális és formális következtetések alkalmazása. Egy kifejezés jelentésének meghatározásában az az elem, az a hozzájárulás a legfontosabb, amivel az a jó következtetésekhez járul hozzá. Pl. az *és*, *vagy*, *ha...akkor* jelentését azok a formálisan érvényes következtetések határozzák meg, amikben előfordulnak. Az „Inference and Meaning”-ben Sellars elismeri: „a materiális átalakítási szabályok egy nyelv kifejezéseinek deskriptív jelentését azon a kereten belül határozzák meg, amely keretet viszont a logikai átalakítási szabályok alapoznak meg” (Sellars 1953: 336). Bár az „x piros”-ból arra következtetni, hogy „x színes” formálisan érvénytelen, mégis jó következtetés. Azonban Sellars szerint ez nem enthüméma, aminek hiányzó premisszája a $\forall x(\text{piros}(x) \supset \text{színes}(x))$, inkább egy logikán kívüli, materiális szabálya a nyelvünkben/fogalmi rendszerünkben elfogadott következtetéseknek, ami részben meghatározza a „piros” és a „színes” szavak jelentését, és ami felhatalmaz minket a fenti következtetésre. Ilyen az is, ami alapján abból, hogy „Esik.” arra következtetünk, hogy „Vizesek az utcák.” Az eső és a vizes utcák közötti kapcsolat nem genus-species, ill. meghatározható-meghatározott viszony, hanem ok és okozat közötti viszony. Minden értelmes empirikus nyelv lényegében egy teljes világképnek a vázlata.

Nagyon fontos eleme azonban e jelentéelméletnek, hogy az egyes nyelvhasználatok, a verbális megnyilatkozások, illetve az ezekben megtalálható nyelvi kifejezések megfeleljenek a világ tárgyainak és eseményeinek bizonyos módokon. Ezen megfelelések valódi viszonyok, a nyelvhasználók bizonyos helyzetekben, bizonyos példányok segítségével végrehajtott nyelvi cselekvései és a téridő tárgyai és eseményei között. Vagyis az ilyen példányok között (fizikai esetek, és verbális megnyilatkozások példányai) empirikus vagy oksági relációk állnak fenn. A nyelvhasználatnak kapcsolódnia kell a (nyelven kívüli) valósághoz. E megfelelések azonban nem a referencia vagy épp a jelentés relációi, és nem is általában vett szabálykövetések (erre mindjárt visszatérek). Szóval nem arról van szó, hogy pl. van egy olyan nyelvi szabály, hogy Velencét (az itáliai várost) „Velencének” kell hívni a magyarban, vagy hogy „Venice”-nek az angolban, illetve „Venedig”-nek a németben.

Sellarsnak olyan szabályfogalomra és szabálykövetés-fogalomra van szüksége, ami kielégít két kritériumot: (1) nem szabad tagadnia, vagy figyelmen kívül hagynia a szabályok normativitását vagy előíró erejét (azaz nem lehetnek kizárólag empirikus szabályszerűségek); (2) nem szabad a szabályt absztrakt entitássá dologiasítania, amely absztrakt entitást valahogyan egy nem-empirista intuícióval ragadunk meg. Az első megsértése a naív naturalizmus, az utóbbié minden naturalizmus elutasítása. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy amikor a konstitutív alapot, mint az intézményt meghatározó kódot, olyan szabályrendszerként írjuk le mely gondolkodás- és viselkedésmintákat tartalmaz az ágensek számára, akkor a viselkedésminták ne pusztán statisztikai összegzései legyenek az ágensek tényleges viselkedésének, hanem olyan intézményben konstituált felkészültségek, melyek bizonyos fajta gondolkodás- és viselkedésmintákat írnak elő a felkészültséggel rendelkező ágensek számára. Azonban az is fontos elem, hogy az intézményben testet öltő fogalmak, vagy kategóriák nem léteznek az intézmény megkonstruálása előtt. Vagyis nem arról van szó, hogy az intézmény pusztán csak leképez egy eleve adott, az ágensektől (minden ágenstől) függetlenül létező valóságban már meglévő intelligibilis rendet.

Az intézmény/ fogalmi keret létrejöttét azonban meg kell különböztetnünk a már létező intézmények működésétől, ugyanis ez utóbbi esetben az ágens követi, méghozzá a legtöbb esetben tudatosan követi az intézmény által előírt szabályokat, éppen úgy, mintha egy játékot

játszana. Ebben az esetben természetesen a klasszikus értelemben vett szabálykövetésről beszélhetünk. A szabálykövető viselkedésben (cselekvésben): (1) van egy tudatos alany, aki tudatában van a szabálynak (elérhető számára a releváns felkészültség), és annak, hogy a helyzet, amiben éppen van, olyan, hogy abban ezt és ezt a szabályt kell alkalmazni; (2) a szabály motiválja az ágens (közvetlenül vagy közvetve), aminek következtében (3) az ágensnek szándékában áll a szabály által diktált cselekvés végrehajtása, mely szándék eredményeként végre is hajtja a cselekvést.

Ha minden szabály-vezérelt viselkedést a szabálykövetés klasszikus esetének fognánk fel, akkor abból egy paradoxon következne: ahhoz, hogy tudatában lehessünk a szabálynak, hogy követni tudjuk a szabályt, a szabálynak már eleve meg kell fogalmazódnia.⁴ Így adódik a kérdés: Ha a nyelvi cselekvés, a nyelvhasználat szabálykövető viselkedés, akkor a szabályok maguk nyelvek-e vagy sem. Ha ugyanis a szabályok maguk is nyelvi entitások, és a szabálykövetés feltételezi azt, hogy tudatában van az ágens a követett szabálynak, akkor paradoxonhoz jutunk.⁵ A tartható – tehát nem platonista vagy pozitivista – alternatíva tehát az, hogy olyanfajta viselkedésről van szó, amit a szabályok miatt teszünk, de nem azért, mert tudatában vagyunk a szabályoknak: „mintázat irányította viselkedés” (Sellars 1974b: 423).

A mintavezérelt viselkedés általában az organizmusok viselkedését jellemzi, és rögvest rendelkezésre áll, ha magyarázni akarunk valamilyen jelenséget. Egy organizmus, ami mintavezérelt viselkedést mutat leírható úgy, mint ami a szabályok miatt cselekszik úgy, ahogy cselekszik, még ha az organizmus nincs is tudatában a szabálynak, ha az organizmus azért tett szert a kérdéses viselkedésmintára, mert a minta igazodik a szabályokhoz. Vagyis az organizmus szert tesz egy olyan felkészültségre, ami nincs meg benne eredendő módon. Jórészt azon a módon, amit Konrad Lorenz nyílt viselkedésmintának nevez (részben tanuló, részben pedig tanító viselkedésmintákról van itt szó (Horányi 2015: 9).

Sellars kétféle uniformitást különböztet meg, melyek működtetik e viselkedésminták elsajátítását, de nem választja el élesen egymástól a szabályszerűségeket e két formáját:

- *A kritika meg-kell-lennie szabályai* (MKL) [ought-to-be rules of criticism] azt határozzák meg, hogyan kell lennie valaminek – nem feltételeznek semmit, egyszerűen egy bizonyos tényállás fennállását kívánják meg.
- *A cselekvés meg-kell-tenni szabályai* (MKT) [ought-to-do rules of action] mit csináljunk bizonyos körülmények között – feltételezik, hogy rendelkezünk a kognitív képességekkel a szabály felismerésére és követésére.

Ha nem igazodunk megfelelően sok MKL-hez, beleértve a nyelvi viselkedés mintázatait is, akkor nem lehetünk ágensek, az MKT-k követői. Minden cselekvési szabály feltételezi a kritika nyelvi szabályait, éppen azért kell adott körülmények között egy partikuláris ágensnek azt tennie, amit tennie kell, mert az adott körülmények között, vagy attól függetlenül úgy kell lennie a dolgoknak. Az MKL-ek miatt bírnak normatív erővel az MKT-k. És ezért lesz normavezérelt az intézmény szabályrendszeréhez hozzáférő ágensek cselekvése, ha az intézményen keresztül felismert probléma megoldásában érdekeltek. Ugyanakkor persze az MKL-ek az ágens részéről magukban foglalnak MKT-eket is: „azért kell így lennie, mert ez kell tennem.” Azt is le kell szögeznünk azonban, hogy nem lehet valaki egy nyelvi közösség teljes jogú tagja, ha pusztán csak a nyelvi MKL-ekhez igazodik, ha pusztán csak az intézményi szabályoknak megfelelően

⁴ Ez tulajdonképp a wittgensteini szabály-követés paradoxon (Wittgenstein 1997, Kripke 1982).

⁵ Természetesen mondhatnánk azt is, hogy az önreferencialitás elkerülhető a metanyelv-tárgnyelv megkülönböztetés bevezetésével, ahogyan a russelli típuselmélet is kezeli a Russell-paradoxont, de mint arra Tarski (2018) rámutat, a természetes nyelvek szemantikailag zártak, így ez a megoldás újabb és újabb metanyelvek megkövetelését jelentené a természetes nyelvek esetében, ami pedig végtelen regresszusba taszítana (Sellars 1962a: 321).

viselkedik: szabályszerűen, de nem szabálykövetően. A nyelv szabályait, vagy esetünkben az intézmény szabályait szabályoknak is kell tekintenie, olyanoknak, amik bizonyos fajta viselkedéseket előírnak. Máskülönb az érvényesség, illetve a helyesség és helytelenség fogalmai nem lesznek alkalmazhatók az ágens viselkedésére. Az intézmény, mint gondolkodási- és viselkedésmintázat követendő mintákat foglal magában, amiknek követésébe az ágenseknek be kell vezetődnie, azaz szocializálódnia. Ugyanakkor az intézmény mintázatai nem a valóság eleve adott és megmásíthatatlan szerkezetét adják. Nem arról van szó, hogy az intelligibiliák már benne vannak a valóságban, és az első ágensek, akiknek felkészültségüként szolgál az intézmény, valahogy intuitív módon ragadják meg azt. Praktikus viselkedési érdekek vezetik őket arra, hogy bizonyosfajta gondolkodási- és viselkedésmintákat alakítsanak ki, majd ezeket a fentebb hivatkozott módokon mások számára is elérhetővé tegyék.

Fontos megjegyezni – ahogy arra már korábban is utaltam –, hogy egy fogalmi kereten belül a szerepek vagy jelentések, nevezhetjük őket intelligibiliáknak is, kötöttek vannak jelen, még hozzá strukturálisan kötöttek. Amikor azt mondjuk: „Az, ami az asztalt asztallá teszi, nem tud a szék részévé válni (és fordítva), anélkül, hogy ne váljon ezzé (vagy majdnem ezzé)”, akkor nem azt mondjuk, hogy a szék soha nem válhat asztallá, hanem inkább azt, hogy a szék azért szék, mert egy bizonyos szerepet tölt be – a megfelelő viselkedésmintákhoz kapcsolódik – a világnak értelmet adó fogalmi keretben, mondjuk a mindennapi világgépünkben, az asztal pedig egy másik szerepet, és ha a szerep, ami a széket székké teszi, az asztal részévé válik, akkor az asztal megszűnik az asztal szerepét játszani, és székké válik, hisz a szék szerepét játsza – a szék-ekhez kapcsolódó viselkedésmintáknak lesz a része, nem az asztal-okhoz kapcsolódó viselkedésmintáknak.

Annak lehetősége tehát, hogy anélkül hozzunk létre szabályokat, hogy közben szabályokat kelljen követnünk, teszi lehetségessé a világnak értelmet adó fogalmi keretek, szinifikációs rendszerek kiépülését, és változását. Ez fontos, hiszen akár a hétköznapi világgépeket tekintjük, akár a tudományosakat, ezek folyamatosan változnak. A fizikai elméletek, vagy a népi fizika, illetve népi pszichológia, amivel a világ és embertársaink felé fordulunk, folyamatos változáson megy át. A változást magát pedig a fogalmi kerethez fűződő praktikus céljaink határozzák meg. Ezek a praktikus célok előfeltételezik a fogalmi keretek episztemikus szerepét, amely episztemikus szerepből következtetünk a keret által posztulált entitások létezésére.

Vannak bizonyos céljaink, melyeknek a végrehajtása előfeltételezi azt, hogy más embertársainkat is számításba vegyünk cselekvéseink közben. Ezt természetesen megtehetjük úgy is, hogy kövekhez és fákhoz hasonlóan értelmezzük őket, és úgy is, hogy belső világgal, hitekkel és vágyakkal rendelkező ágenseknek tekintjük őket. A legtöbb esetben sokkal hatékonyabban érhetjük el a céljainkat a második értelmezési keretet alkalmazva. Ahhoz, hogy sikeresen adhassunk számot embertársaink viselkedéséről, hogy magyarázni tudjuk a viselkedésüket, értelmet tudjunk neki adni, az kell, hogy a népi pszichológia fogalmi keretében értelmezzük őket, olyan ágensekként, akik hitekkel és vágyakkal rendelkeznek. Ha ez a fogalmi keret vezet el a velük való sikeres megbirkózáshoz, akkor e keret által posztulált entitásokat kell létezőknek tekintenünk, és ezért saját belső világgal rendelkező ágenseknek kell vennünk őket. Természetesen nem minden esetben vezet sikeres célmegvalósításhoz, ha így tekintjük őket, és olykor érdemes más fogalmi kereteket használnunk.

A probléma, ami ebből adódik, hogy akkor most az az ember, akit hol hitekkel és vágyakkal rendelkező embernek tekintünk, hol pedig egyszerűen fizikai testnek, az ugyanaz az ember-e. Másképp fogalmazva, hogyan lépünk át az „ember_{np}”-ről az „ember_f”-re, a népi pszichológia ember fogalmáról a fizikai ember fogalomra. Arról van-e itt szó, hogy kilépünk az egyik fogalmi keretből, és átlépünk a másikba, vagy a jelentésváltozásnak van valamilyen folytonossága is? A jelentések (jelen esetben az „ember_{np}” és az „ember_f”) hagyományos

felfogása a referenciához köti a jelentést, mivel pedig a népi pszichológia és a fizikalista ontológia különböző entitásokat feleltet meg az „ember” kifejezésnek, itt nem annyira jelentésváltozásról van szó, mint inkább egy radikális világnézet-beli különbségről. A hagyományos elmélet szerint a fogalmi keretek, vagy világnézetek között radikális diszkontinuitás van. Nem lehet az egyiket a másikra lefordítani. Azonban a jelentés nem-relációs felfogása ezt mégiscsak lehetővé teszi, hiszen nem a referenciához köti a jelentést, hanem a reprezentációs rendszerben, az intézményben betöltött szerephez. Ha pedig e szerepek hasonlóak, akkor az „ember_{np}” megfeleltethető az „ember_f”-nek, és csak abban az esetben különböznek, ha az adott fogalmi rendszerekben strukturálisan kötött intelligibilitásuk jelentősen eltér, vagyis ha nincs olyan „ember”, aminek mindkét terminus megfeleltethető lenne. A test és az elme vonatkozásában úgy tűnik ez a helyzet, de a népi fizika és a népi pszichológia nem is ugyanazon praktikus célok megvalósítására irányul. (Persze mondhatjuk, hogy az öntudatlan, vagy a hitekkel és vágyakkal nem számoló pragmatikus probléma felől nézve a kettő megegyezik, de ilyenkor inkább „ember_f”-ről, és nem az „ember_{np}” egy speciális, az „ember_f”-rel megegyező jelentésű változatról.)

Ha a mindennapi világnézetben nem is alapeset a fogalmi keretek azonos praktikus irányultsága, a tudományos fogalmi keretek esetében ez sokkal központibb jelentőségű, hiszen mindegy, hogy az arisztotelészi fizikáról, a newtoni mechanikáról, az einsteini relativitáselméletről, vagy a kvantummechanikáról van szó, mindegyik a fizikai világról akar számot adni. Episztémikus céljuk a fizikai jelenségek magyarázata, praktikus céljuk pedig e jelenségek előrejelzése és manipulálása. E célok lényegében ugyanazok, azonban az említett elméletek igencsak eltérő fogalmi keretek, így esetükben még nyomasztóbb kérdés az, hogy vajon ugyanarról szólnak-e vagy sem?

A PTE és a tudomány

A 20. századi filozófia egyik meghatározó értelmezési kerete szerint a világra irányuló értelemadásainkat, a világ – és benne saját magunk – működésére adott magyarázatainkat alapvetően két csoportra oszthatjuk, az egyiket Sellars (1962) *manifest* képnek nevezi, a másikat *scientific* képnek. A két kép, a két általános fogalmi keret, szándéka szerint ugyanazt a valóságot írja le, mégis úgy összeegyeztethetetlenek, belső struktúrájuk, és azok az entitások, amelyekből felépülnek teljesen mások, így a kifejezéseik is különbözőek. Az előző szakasz végén tárgyalt „ember_{np}” és az „ember_f” különbség is ezért okoz gondot, ti. az előbbi a *manifest* kép egyik eleme, az utóbbi pedig a *scientific* képé. A *manifest* kép lényegében a mindennapi világnézetünk, az az értelmezési keret, amiben számunkra elsődlegesen adódik a világ. Mondhatnánk persze a brit empiristákkal (Locke-kal, Berkeley-val, és Hume-mal), hogy ez az a kép, amiben közvetlenül, az érzéki modalitásokon keresztül megmutatkozik számunkra a világ, de így téve figyelmen kívül hagynánk mindazt, amit eddig igyekeztem mondani az emberi megismerésről, ti. hogy az sohasem közvetlen az empiristák által értett módon, azaz minden észlelés egyben egyfajta fogalmi struktúrát is megkíván. Ez a *scientific* kép esetében teljesen világos, hiszen a tudományos elméleteket benépesítő entitások jó részét senki nem gondolja közvetlenül megtapasztalhatónak. Vagyis mindkét képet olyannak kell tekinteni, melynek alkotóelemei alapvető módon függenek magától a képtől, azaz a fogalmi kerettől, melynek elemei. E meghatározottságot, mint korábban kifejtettem, belsőleg strukturálisan kell felfognunk, külsőleg pedig azon praktikus tevékenységi célok meghatározottan, amiket a PTC problémaként diszkutál.

Mindkét fogalmi keret rendkívül összetett reprezentációs rendszer tehát, és nyilván számos egyéb intézményre, vagy szűkebb fogalmi keretre bomlik, ám ezek egyikét sem tekinthetjük közvetlenül adottnak. Közvetettségük ellenére Sellars szerint (1962) alapvető

különbség fedezhető fel közöttük, és pedig abban, ahogyan saját magukat felépítik, vagyis a módszertanukban. Addig, amíg a manifeszt kép, mely a mindennapi világképünket határozza meg, reflektálatlanul hivatkozik a megtapasztalt világra, addig a tudományos kép különböző megtapasztalhatatlan entitásokat posztulál, és ezek tulajdonságaival magyarázza a megfigyelt jelenségeket. Minthogy erre a manifeszt kép nem képes, így abban legfeljebb előrejelzéseket tehetünk, de magyarázni nem tudjuk a vizsgálat alá vont jelenségeket. Az előrejelzések alapját pedig a megfigyelt, és induktívan megalapozott empirikus általánosítások jelentik. A koraújkori empiristák idegenkedtek a metafizikától, mivel azt túlságosan is spekulatív diszkusszióknak gondolták, a tapasztalatra azonban legfeljebb a manifeszt képet lehet alapozni, és ennek köszönhető az, hogy például Locke lemondóan, lehetetlennek minősítette a természetfilozófia tudományát (Locke 1979: 4.XII.§.10.), Berkeley és Hume pedig instrumentalista módon kezelte azokat. Ha a tudományos elméletek csak eszközök, amiket felhasználhatunk a problémamegoldásainkban, akkor nem kell elköteleződünk ontológiailag olyan entitások léte mellett, amelyek elvben, és nem csak gyakorlatilag is megtapasztalhatatlanok. A tudományos elméletek posztulált entitásainak létéről egy instrumentalista nem nyilatkozhat, azokat sem létezőnek, sem nemlétezőnek nem mondhatja, hisz gyakorlati eszközként nincs ontológiai jelentősége. Ennek ellenére mind az empiristák előtt, mind pedig utánuk számos filozófus, természetfilozófus és tudós tartott ki a tudományos elméletek realista értelmezése mellett, azaz azon tézis mellett, hogy ezen elméletek posztulált entitásai léteznek. Ebben a szakaszban a tudományos elméletek és magyarázatok által posztulált entitások tekintetében mutatom be a PTE-t értelmezési keretét, a következőben pedig arra kívánok példákat mutatni, hogy ugyanígy járhatunk el a manifeszt kép esetében is.

Teoretikus entitások a tudományos magyarázatokban

Mielőtt arra térnék rá, hogyan érdemes kezelnünk a teoretikus vagy elméleti entitásokat a PTE-ben, ki kell térnek arra, hogy milyen magyarázat-felfogásokat találhatunk a tudományfilozófiában, és ezeknek mi a jelentősége a teoretikus entitások létezését illetően. A teoretikus entitások olyan létezők, melyeknek létezésére nincs közvetlen tapasztalati bizonyítékunk, éppen ezért létezésükbe vetett hitünknek más oka kell legyen. Senki sem azért hiszi létezőnek a molekulákat vagy az atomokat, mert megtapasztalta őket, ahogyan nem azért nem hisszük létezőnek az éttert vagy a flogisztont, mert még sohasem tapasztaltuk meg őket. Mind az előbbieknél létezésének, mind az utóbbiak nemlétezésének közvetett oka van, mégpedig az, hogy igaznak hisszük-e vagy sem azokat az elméleteket, melyek – Quine szavaival – ezen entitások felett kvantifikálnak. Az előbbieknél (molekula, atom) esetében ez a helyzet, az utóbbiak esetében pedig nem. Vagyis a teoretikus vagy elméleti entitásokat azért gondoljuk létezőknek, mert igaznak hisszük azokat az elméleteket, melyeknek az alapvető entitásai. Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy miért hiszünk igaznak egy elméletet, akkor a válasz az kell legyen, hogy azért, mert jó elmélet. A jó elmélet pedig megmagyarázza azokat a megfigyelt jelenségeket. Ezért nem mindegy, hogy mit is értünk magyarázaton.

Minden magyarázat támaszkodik tényekre, nincs ez másképp a tudományos magyarázatok esetében sem. Azonban e tények mindig az adott elmélet fogalmi keretében konstituálódnak, ennél fogva minden tudományos magyarázat elméleti magyarázat kell legyen. Végül soron erre kell következtetnünk azokból a pozitivisták tudományfelfogást kritizáló megjegyzésekből is, amiket Pierre Duhem és Willard van Orman Quine (Duhem 1954, Quine 1999) tettek meg. Ezek egyik fontos eleme az, hogy az elmélet formális igazságai, azok, amik az elmélet szerkezetét adva egymással kapcsolják össze a tisztán empirikus tartalommal bíró ténykijelentéseket, nem választhatók el a kérdéses empirikus tartalmat adó ténykijelentésektől. Amiből persze következik az, hogy még a legegyszerűbb megfigyelési állítások is elméletileg

átítatottak, azaz a bennük szereplő tények rendelkeznek fogalmi összetevőkkel. A PTC illetve az entitásokra vonatkozó PTE pontosan erre a körülményre hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a világ minden fakultása, általánosabban, minden világról alkotott leírás alapvetően függ attól a fogalmi kerettől, amiben a leírást megadjuk. Ez az elméletfüggőség egyes esetekben világosan látszik – például az elméleti fizika esetében –, más esetekben azonban nem ennyire nyilvánvaló – mint például a mindennapi világképünk fizikai tárgyainak esetében.

A Quine-Duhem tézis igazságával azonban nem értett egyet mindenki, és magyarázat pozitivista elképzelése expliciten kidolgozott formát is kapott Hempeltől (1965) a deduktív-nomologikus modell néven. Ebben Hempel szerint az történik, hogy a magyarázandó partikuláris tényt egy általános törvény alá soroljuk és ezáltal adjuk meg a magyarázatát. Vagyis a pozitivisták szerint a tudományos elméletek két lépcsőben magyaráznak: előbb (1) az egyedi megfigyelhető tényeket empirikus általánosítások alá rendelik, törvényként felfogva ezen induktívan megalapozott empirikus szabályszerűségeket, majd pedig (2) egy elméleti magyarázatot adva az általánosításokat deduktívan felfogott elméleti törvényekkel magyarázzák. Tehát pl. Kepler bolygómozgásról alkotott törvényei, amik induktívan megalapozott empirikus szabályszerűségeket még nem magyarázzák az adott jelenséget, mondjuk a Jupiter mozgását, csak előrejelzik azt. Azzal azonban megadjuk e mozgás magyarázatát, hogy a newtoni mechanika elvei egy speciális esetének vesszük őket. Azaz lényegében nem a tényeket magyarázzuk, hanem magukat az induktívan megalapozott általánosításokat. Azonban a gond az, hogy így az elmélet jóságának nincs következménye az entitások elfogadására nézve: a jósága abban áll, hogy képes úgy szervezni a megfigyelési keret empirikus általánosításait, hogy magasabbrendű premisszákat alá rendeli őket. Bár Kepler törvényei igen pontosan írják le azt, hogy mi történik, mégsem magyarázzák a bolygók mozgását, azt azzal tehetjük meg, hogy egy általánosabb elmélet alá soroljuk az általánosításokat. Ezt tette Newton az univerzális gravitációra (és a mozgástörvényekre) visszavezetve azokat. Ugyanakkor Kepler törvényeit úgy is magyarázhatjuk, hogy az általános relativitáselmélet elveire vezetjük vissza azokat. Márpedig ez a két elmélet más fogalmi kerettel dolgozik, az egyikben a gravitációs erőkkel magyarázzuk Kepler törvényeit, a másokban a téridő görbületével (az utóbbi szerint nem is létezik távolbható gravitációs erő), és ez a két elmélet inkompatibilis egymással. Amiből következően az elméletre nincs igazán szükség ahhoz, hogy magát a jelenséget magyarázzuk. Akár elfogadjuk az elméletet, akár nem, a jelenség magyarázatához elégségesek az empirikus általánosítások.

A magyarázat egy másik formáját javasolja Sellars (1963b: 120-1): az elmélet közvetlenül magyarázza a megfigyelt jelenséget. Sellars szerint nincsenek szintek, nem az empirikus általánosításokat magyarázza közvetlenül – és ebből kifolyólag a tényeket közvetetten – az elmélet. Inkább azt mondja, hogy az elmélet azt a tényt magyarázza meg, hogy a jelenség igazodik az empirikus általánosításokhoz. Vagyis nem magukat az általánosításokat, és így közvetve az egyedi jelenségeket, amik az általánosítások alá esnek, hanem közvetlenül a jelenséget azzal, hogy miért igazodik az általánosításokhoz.⁶ Az elméletek és az általuk feltételezett teoretikus entitások, megmagyarázzák, miért jó közelítések az olyan empirikus korrelációs törvények, mint például Kepler törvényei, Galilei szabadesést leíró törvényei, Stefan fekete-test sugárzásra vonatkozó törvénye vagy a klasszikus termodinamika elvei. Ezek az elméletek nélkül csak korrelációba rendeznek bizonyos megfigyelési entitásokat, és ezzel ugyan jó közelítést tudnak adni arról, mi fog történni, de nem adnak értelmet a történéseknek, nem magyarázzák azokat. Ezt csak az elmélet, és annak entitásai képesek megtenni.

⁶ Tehát például egy gáz azért viselkedik úgy, ahogy, mert molekulákból áll, amelyek a kinetikus elmélet törvényeihez igazodnak; és ez az oka annak is, hogy bizonyos határok között igazodik Boyle törvényéhez is.

Az elgondolás alapján, ha egy elméletet jónak tudunk, akkor az indokolja az elmélet entitásainak létezésébe vetett hitünket. Ha ugyanis a kérdéses entitások nem léteznek, akkor nincs magyarázatunk a megfigyelt jelenségre. Az elméleteket pedig nem azért tartjuk jónak, mert igazak, vagy mert pontosan megfelelnek a tényeknek, hanem azért, mert hatékonyan segítik praktikus céljaink megvalósítását. A tudomány, illetve a tudományos tudás nem megáért a tudásért van, az igazság megismerése, mely az arisztotelészi tudás-ideált motiválta, az újkorban leáldozott, és helyét az praktikus tudás-ideál vette át, melynek értelmében a tudást azok a gyakorlati előnyök motiválják, amelyek belőle származnak. Így lesz a tudás hatalom, azzal, hogy az emberiség javát szolgálja (ez közös gondolat Bacon-tól kezdődően az empiristák között).

Fizika a PTE-ben

A népi fizika, vagy a mindennapi fogalmi kereteink tárgyai ugyanúgy határozódnak meg, mint a tudományos elméletek teoretikus entitásai, ezek fogalmi meghatározottsága egyrészt el van fedve előlünk, minthogy közvetlenül kapcsolódik a tapasztalásunkhoz, másrészt ugyanezen okból a világra vonatkozó alapvető értelmezési keretünk részét képezik a közepes méretű tárgyak. Arról nem is beszélve, hogy az a fizikai világgép, amiben a világot értelmezzük lényegében a newtoni mechanika tudományos elmélete által meghatározott, és lévén dinamikus fejlődő fogalmi keret, a jövőben várható, hogy a relativitáselmélet, valamint a kvantumfizika fogalmi és fogalmi viszonyai is be fognak szivárogni a népi fizika keretei közé. És bár a népi fizika fogalmi keret, reprezentációs rendszer, mégsem elmélet, ennek egyik következménye, hogy meglepően nagy fokú inkonzisztenciát enged meg saját magán belül, azaz nem deduktívan szervezett fogalmi keret, másrészt alapvetőségéből fakadóan nincs külső tárgya. Amíg az atomelmélet esetében arra a kérdésre, hogy miről szól, nem csak azt a triviális választ adhatjuk, hogy „Atomokról” (ami a belső tárgya az elméletnek), hanem azt a szignifikánsabb választ is (külső tárgyként), hogy „Makroszkopikus testek mikroszerkezetéről”. De a népi fizika, vagy épp a megfigyelési keret esetében az egyetlen helyes válasz a belső tárgyra hivatkozik: „fizikai tárgyokról”, vagy „megfigyelési tárgyokról”.

Az itt használt értelemben fizikai elméletek azok a fogalmi keretek, amelyek azáltal magyarázzák a jelenségeket (a megfigyelési vagy mindennapi, vagy manifeszt keret jelenségeit és tényeit), hogy megfigyelhetetlen, azaz a tapasztalat számára közvetlenül nem mutakozó entitások létezését tételezik, és ezen entitások tulajdonságaival magyarázzák közvetlenül a megfigyelt, mindennapi jelenségek működését. Nem csak azt, hogy hogyan viselkednek, hanem azt is, hogy miért. Lényegében minden antik kozmológia ide tartozik, ezek közül kettő emelkedik ki, mégpedig Démokritosz atomelmélete és az azt elvető Arisztotelész fizikája.

Démokritosz elmélete egy olyan világról szól, amelyet kétféle anyag alkot, atomok és vákuum. Vagyis Démokritosz a nemlétezőt is létezőnek vette, az ürességet is létezőnek tekintette, annak ellenére, amit az eleaták állítottak arról, ti. hogy a nemlétező nem létezik, és nem is megnevezhető, hiszen ahhoz már léteznie kellene. Parmenidész egy olyan fogalmi keretben mozgott, amit alapvetően határoztak meg olyan nyelvi szabályok, mint a predikálás kopulájára vonatkozók, ti. az, hogy ha egy szubjektumról állítani akarunk valamit, akkor a szubjektumot létezőnek kell mondanunk, hisz csak akkor lehet akármilyen is, ha van. A nemlétezőt épp ezért nem lehet értelmesen – és igaz módon – állítani, hisz ahhoz, hogy nemlétező lehessen, az kell, hogy létezzen, és bírjon a nemlétezés tulajdonságával. Ahhoz, hogy a nemlétező valamilyen értelemben létezessen, még hozzá ellentmondásmentesen, az kell, hogy megváltoztassuk a fogalmi keretet. A fogalmi keretet ilyen megváltoztatása az, hogy a létezés nem tulajdonság (pl. Kant és a klasszikus elsőrendű logika). Fontos megjegyeznünk azonban, hogy bár Parmenidész hatott Démokritoszra, elméleteik más-más problémára

nyújtottak megoldást. Parmenidész problémája az volt, metafizikai értelemben mi az, ami létezik, míg Démokritoszé inkább az, hogyan magyarázható a változás, míg az utóbbi kétségtelenül létezőnek tekintette a változást, hisz az a mindennapi világgépünk alapját képezi, ezért tagadhatatlan, addig az előbbi pusztán illuzórikusnak tekintette a, és megtagadta tőle a létezését. Parmenidész metafizikus volt, Démokritosz azonban egy megfigyelhető problémára akart választ adni azzal, hogy kidolgoz egy olyan elméletet, mely megfigyelhetetlen entitásokat tételez, atomokat és a közöttük lévő űrt. Minthogy mindkét fajta entitás az elmélet alapentitása, mindkettőt létezőnek kell vennünk. A világ sokféleségeért és változásaiért a az atomok különböző kapcsolatait és mozgásait felelnek. Az anyaguk ugyanaz, de a méretük, alakjuk, helyzetük és pozíciójuk különbözik. Sőt, Démokritosz a mindennapi világgépünkkel is igyekezett összebékíteni e teoretikus entitásokat, amikor azt állította, hogy a külvilágról úgy szerzünk ismereteket, hogy a tárgyról (atomok összességéről) a tárgyak képeit jelző atomrétegek eljutnak az érzékszerveinkhez, így kialakítva a tapasztalati képünket. Démokritosz az egymásnak ütköző élettelen fizikai testek viselkedést vette tudományos modelljének, és ebből a modellből alkotta meg atomelméletét.

Az atomok és az űr létezésének elfogadását nem az motiválja, hogy az elmélet tapasztalati bizonyítékokkal közvetlenül alátámasztható, nem is az, hogy intuitívan biztosak vagyunk (de legalábbis Lucretius biztos volt) az igazságában, hanem az, hogy segítségével gazdaságosan és viszonylag sikeresen magyarázhatjuk a tapasztalásunkban (mindennapi világgép, manifeszt kép) megfigyelt jelenségeket. Előbb van az ismeretelméleti projekt (magyarázat), és csak ezt követi az ontológiai elköteleződés. A megfigyelő számára adódik egy probléma a mindennapi, megfigyelési keretben, ez alapvetően egy gyakorlati probléma, bizonyos tárgyak mozgásának előrejelzésére vonatkozó tanácstalanság. Ha Démokritosz megelégedett volna e probléma mindennapi keretben való megoldásával, akkor számára is elegendő lett volna összegezni a megfigyeléseit és korrelációs általánosításokat felállítani. Ekkor a probléma megoldása nem lépne ki a probléma felismerésének keretéből, a mindennapi keretből. Mikor azonban ez a gyakorlati probléma szélesebbkörű episztemikus érdeklődéssel találkozik, már nem elég a hogyanra válaszolni, hanem a miértre kell. Nem elég azt tudni hogyan mozognak a madarak vagy a kövek, mert egy ilyen kereten belüli általánosítás mindig korlátozott lesz, vagy csak az adott dolgokra vonatkozik, vagy valamilyen más módon korlátozott. A hatékonyság megköveteli az általános magyarázatot, amit minden esetben (a körülményekhez alkalmazkodva) fel lehet használni a probléma megoldására. És így születnek meg az elméletek, illetve lesznek létezők a teoretikus entitások (Démokritosz esetében az atomok, és az űr).

Démokritosz szerencsétlenségére Arisztotelész jobban kedvelte az élő organizmusokat, mint az élettelen köveket, így világmagyarázata és dinamikája is más alapokra került. Modellje az élő organizmusok mozgása lett. Amikor azt kérdezte, mitől mozognak a dolgok, akkor elsősorban az élő organizmusok maguktól végrehajtott mozgása lebegett a szeme előtt. A mozgást folyamatnak látta, melyet fenn kell tartani, vagyis minden mozgásnak kell legyen hatóoka. Mivel a mozgás aktivitás, csak az aktív dolgok tudnak mozogni. Minthogy pedig a hétköznapi természetes dolgok mozgása sokkal kuszább és gyorsabb is, mint az égitestek és az állócsillagok mozgása, amiket nem zavar meg soha semmi, se meg nem szűnik, se meg nem változik, a létezőket két világra kell bontani, földi jelenségekre (szublunáris) és égiekre. A két terület mozgástörvényeit az a metaelv fogja össze, hogy mindennek magvan a maga helye, és természeténél fogva törekszik afelé. Az égitestek lélekkel rendelkeznek, és a kozmoszt uraló harmonikus rendnek megfelelően körmozgást végeznek. A szublunáris világ dolgainak mozgását felosztja kinematikára (a dolgok természetes mozgása) és dinamikára (kényszerített mozgás): az előbbi szerint minden dolog természetesen törekszik a természetének megfelelő helyre, a föld és a víz lefelé, a levegő és a tűz felfelé; az utóbbi szerint pedig minden mozgáshoz – ami nem természetes mozgás – egy vele érintkező mozgató szükségeltetik. Arisztotelész nem távolodik el olyan messzire a mindennapi tapasztalattól, mint Démokritosz, és nincsenek olyan

messzeható belátásai a fizikában, mint a biológiában, mégis hosszú időre meghatározta a fizikai gondolkodást az a teleologikus világnép, amit javasol. Van egy kozmikus rend (logosz), vagy isteni akarát, ami meghatároz mindent. Pont ez a posztulált teleológiai rend teszi lehetővé azt, hogy Arisztotelész beépüljön és meghatározza a skolasztikus fizikát.

A probléma ugyanaz, mint Démokritosznál, és – megelőlegezve az ezután következő szakaszokat – minden más fizikai elmélet kidolgozójánál: megmagyarázni, miért viselkednek úgy a fizikai dolgok, ahogy. Arisztotelész modelljét a maguktól mozgó élő organizmusok adták, amelyek lélekkel rendelkeznek. Ugyanis csak a lelkek képesek kiolvasni a világban eleve benne levő értelmes (intelligibilis) rendet. Ebben a világnépben a lelkek lesznek az alapvető entitások, melyek létezésében hinnünk kell, és ezen felül hinnünk kell az ezen lelkektől függetlenül létező értelmekben is, a logoszbán. Bár ezek egyike sem a legszebb példája a teoretikus entitásoknak, mégis tekinthetjük annak őket, amennyiben úgy tekintünk az arisztotelészi fizikára, mint problémamegoldásra. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy míg Démokritosz a mindennapi keretben felismert probléma megoldására egy másik keretet dolgoz ki, addig Arisztotelész inkább kiterjeszti a mindennapi keret organikus részét, és nem egy teljesen különböző fogalmi keretet dolgoz ki. Ebből is eredeztethető az arisztotelészi fizika számos problémája, melyek végül is annak elvetéséhez és a newtoni mechanikához vezettek.

Newton idejére az arisztotelészi fizika, mint a hétköznapi keretben fellelt problémák megoldására szolgáló felkészültség már egyáltalán nem volt elfogadott, azt felváltotta a Descartes által támogatott mechanisztikus világnép. Ugyanakkor ez a világnép lényegesen különbözött a forrását jelentő démokritoszi lucretius-i világnéptől, mondhatni arisztotelianizálódott. Descartes és a többi racionalista (és részben Locke, illetve Hobbes) számára a természetfilozófia az ész tudománya volt, azt nem elsősorban tapasztalati érdekek határozták meg. Bár e természetfilozófusok maguk is jeleskedtek a kísérletezésben, kísérleteik nem léptek túl azokon az empirikus általánosításokon, amik az akkorra már meghonosodott baconiánus természetfilozófiát jellemezték, ti. hogy induktív módon kell felállítani empirikus általánosításokat, és ez elég is ahhoz, hogy uralmunk alá tudjuk hajtani a természetet. Nem metafizikai elméletekből kell kiindulni, hanem tapasztalati problémákból. Maguk a megoldásra váró problémák így – legalábbis a kísérletek esetében – a mindennapi, megfigyelési keretből származtak, és a megoldások sem léptek túl ezen a kereten. A természetfilozófiai tudás ideálja pedig Arisztotelésztől származott, és az összeegyeztethetetlen volt az induktív módszerrel. Így a természetfilozófia lényegében abban volt érdekelt, hogy – szükségszerű viszonyokat magában foglaló – metafizikai alapot adjon a kísérleti megfigyeléseknek. Azaz a mechanisztikus világnép maga lényegében spekuláció volt. A probléma, ami életre hívta például Descartes örvényelméletét, nem a partikuláris tények magyarázata volt, hanem Kepler törvényeinek spekulatív alátámasztása. A mindennapi keretben felismert probléma megoldásához elégségesek az általánosítások. Metafizikai szinten pedig azt kell magyaráznunk, miért állnak fenn ezek az általánosítások. Azonban itt már nem kell hivatkozni a mindennapi keret entitásaira, teljesen szabadon szárnyalhat a fantázia. A mivel üresség nem létezik, a világnak plénumnak kell lennie, azaz teljesen ki kell legyen töltve anyaggal. Hogy mégis érvényesülhessenek a mechanikai elvek, be kellett vezetni a nagyon kicsiny korpuszkulákat, amik az étert alkotják, és amik lehetővé teszik, hogy mégis ütközhessenek a részecskék. És miközben az éter olyannyira elfogadott entitásává vált a fizikának, hogy csak az 1887-es Michelson-Morley kísérlet cáfolta meg, az örvények maguk, és a karteziánus kozmológia feledésbe merültek. Az örvényelmélet mint fogalmi keret nem volt jó annak a problémának a megoldására, aminek megoldására életre hívta Descartes, ti. Kepler törvényeinek magyarázatára. Jobban mondva, adott magyarázatot – egy spekulatív metafizikai keretben –, de ez a magyarázat nem volt kielégítő, hiszen nem kötődött a megfigyelt jelenségekhez.

Newton oksági választ akart adni, a probléma nem az volt számára, hogyan lehetne spekulatíván magyarázni Kepler törvényeit, hanem sokkal inkább az: „Van-e olyan egyszerű

szabály, amelynek segítségével bolygórendszerünk égitesteinek mozgása kiszámítható, ha valamennyiük mozgásállapotát egy időpontban ismerjük?” (Einstein 2005: 257) A probléma újra csak a mindennapi megfigyelési keretben adódik, de a válasz már nem adható meg ugyanebben a keretben, hiszen akkor csupán e keret entitásaira hivatkozhat, és bár képes lenne korrelációs szabályokat megállapítani – ezek kereten belüliek lennének –, azonban ezek már rendelkezésre álltak *Kepler 1-2-3* formájában. A probléma megoldásához tehát ki kellett lépnie a mindennapi keretből és egy újat kellett létrehoznia, ez lett a newtoni mechanika és az univerzális gravitáció. Természetesen számos kritika (például Leibniz és Berkeley részéről) érte Newtont amiatt, hogy a gravitáció fogalma túl misztikus, és egyáltalán nem felfogható. Ez a PTE-ben annyit jelent, hogy bár az Einstein által Newton szájába adott problémát megoldja Newton a *Principiában*, az új fogalmi keret szabályai és kifejezései nem köthetők a mindennapi kerethez, azokat nem lehet lefordítani rá. Bár Newton elhíresült mondása szerint nem alkotott hipotéziseket („Hypothesis non fingo.”), mégiscsak megpróbálta megmagyarázni az univerzális gravitáció törvényét, azt az induktívan megalapozott univerzális általánosítást, ami feltehetőleg megmagyarázza a bolygók helyzetét, mégpedig azzal, hogy a nagy tömegű testeket körül ölelő éter különböző sűrűségére hivatkozott. Azaz úgy próbált magyarázni egy empirikus szabályszerűséget, hogy azt magát egy mögöttes megfigyelhetetlen szubsztancia tulajdonságának vette. Ezzel a magyarázattal azonban maga Newton sem volt elégedett, és mások sem gondolták, hogy sokat nyernének vele, ha elfogadnák azt. A „gravitáció” kifejezést nem tudta sikeresen visszavezetni olyan más entításokra, amelyeket más elméletek posztuláltak, így maradt megmagyarázatlan a gravitáció és lett a fizika alapvető kölcsönhatásainak egyike. Lett olyan elv, amelyet nem vezetünk vissza más entításokra. Ugyanakkor a Newtoni mechanika hemzseg az olyan elvek és entítások feltételezésétől, melyek nélkül az elmélet nem tud univerzális magyarázatként szolgálni a mindennapi megfigyeléseink mutatta mozgásokra. Az abszolút mozgás, az abszolút tér és idő mind ilyenek. A létezésükbe vetett hitet nem az motiválja, hogy megtapasztalhatók, vagy közvetlen bizonyítékot találhatunk rájuk, hanem az, hogy a *Principiában* lefektetett elmélet megkívánja a posztulálásukat. Nincs sem empirikus, sem független racionális indokunk az elfogadásukra, pusztán az, hogy az elmélet feltételezi a létüket. A fogalmi keretnek olyan kategóriáiról van szó, melyek számos nélkülözhetetlen szabályban szerepelnek, nélkülük lehetetlen az elméletet olyan felkészültségként használni, ami sikeres problémamegoldást eredményez. Léteznek, mert létezniük kell az elmélet szerint, mely elméletet sikeresen alkalmazhatunk valamilyen pragmatikus problémánk megoldása érdekében.

A newtoni mechanikát is elértek azonban azok a jelenségek, melyeknek magyarázatára már nem volt képes. Számos kísérleti eredmény és megfigyelés utalt arra, hogy a newtoni mechanika nem az az általános keret, ami képes minden fizikai jelenség magyarázatát megadni. Ha ugyanis a newtoni elmélet jó, akkor kell létezzen az abszolút tér, és az abszolút idő, vagyis kell legyen egy olyan koordináta-rendszer, melyhez képest megmérhető például a Föld abszolút, azaz nem pusztán Naphoz viszonyított sebessége. A már említett Michelson-Morley kísérlet, éppen ennek megmérésére vállalkozott, azzal a feltevessel élve, hogy amennyiben létezik abszolút vonatkoztatási keret, akkor azt az éter tölti ki, így a fény terjedési sebességét több irányban megmérve kikövetkeztethető, Föld abszolút – éterhez viszonyított – sebessége. A kísérlet negatív eredménye azonban ellentmondani látszott a newtoni elmélet univerzalitásának. Különösen úgy, hogy más kísérletekkel, illetve jelenségekkel, pl. Fizeau kísérletével, vagy Bradley megfigyeléseivel az aberráció jelenségéről, együtt már szükségszerűen inkonzisztens elméletet kapunk. Azonban Einsteint, többek szerint (Simonyi 1986: 380), nem annyira természetfilozófiai, mint inkább ismeretelméleti megfontolások vezették a relativitáselmülethez. Olyan elméletet keresett, melynek tételei a lehető legegyszerűbben magyarázták a Lorentz által megfigyelt kovarianciákat, és fogalmi keretként is a lehető legtakarékosabb. Ehhez fel kellett adni a newtoni mechanika alapelemeit, a változatlan határelemeket, és Einstein ezt is tette: az

idő és a tér abszolútságát elvetve, a fény sebességének abszolútságát javasolva megalkotta a relativitáselméletet.

A relativitáselmélet (mind a speciális, mind az általános) teljesen más fogalmi keretként mutatkozik, mint a newtoni mechanika, és ezt a tényt hangsúlyozva Kuhn (2002) radikálisan különbözöknek, sőt összemérhetetlennek gondolta őket. Az elméletek inkommensurabilitásból pedig arra következtetett, hogy ezek különböző képeket adnak világról, tulajdonképpen nem is ugyanarról a világról szólnak. Ez azonban feltehetőleg nem teljesen igaz, legalábbis a fentebb bemutatott nem-relációs jelentésfelfogás és a PTE jelentette keretben a két elmélet összemérhetőként is bemutatatható. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy maradéktalanul lefordíthatók lennének egymásra, hisz akkor nem két elmélettel lenne dolgunk, hanem tulajdonképp csak egyvel, aminek két különböző szintű leírást adhatunk. A PTE egységes értelmezési keretként nem kell elköteleződjön egy ilyen fokú redukcionizmus mellett. Arra azonban képesnek kell lennie, hogy megmutassa hol térnek el e fogalmi keretek. Ebben egyrészt arra támaszkodhat, hogy minden fogalmi keretnek van valamilyen struktúrája, mely struktúra megfeleltethető lehet egy másik fogalmi keret struktúrájának, de legalábbis lehet olyan része, mely átfedésben van a másik fogalmi keret egy részének struktúrájával. Ugyanezen megfontolásból arra is lehetséges, hogy az entitásai, vagy azok egy része feleltethető meg egymásnak. Az itt tárgyalt esetben arról van szó, hogy a newtoni mechanika világa diszkrét pontszerű tömegekből álló háromdimenziós euklideszi tér, míg az általános relativitáselmélet világa gravitációs és elektromágneses mezőkből álló riemann-i négydimenziós tér. Még ha ugyanazokat a kifejezéseket is használja a két elmélet (mint pl. „tömeg,” „sebesség,” „energia”), ezek a kifejezések nagyon különböző entításokra referálnak. Ha azonban elfogadjuk, hogy a jelentést nem a referencia határozza meg elsősorban, hanem a fogalmi keret – elmélet – struktúrájában betöltött szerep, akkor két elmélet kifejezéseinek jelentése összemérhetővé válik nyilvánvaló referenciális különbségük ellenére is. Márpedig ezek a szerepek összehasonlíthatók, mégpedig azáltal, hogy feltárjuk a használatukat irányító szabályokat a saját nyelvi rendszerükben. Pontosan annyira fognak különbözni a kifejezések, amennyire a használati szabályaik különböznek. Így például a klasszikus és a relativisztikus „tömeget” – referenciájuk minden különbözősége ellenére – nagyjából azonos módon használjuk mind elméleti, mind kísérleti kontextusban, és ez feljogosít minket arra, hogy ugyanannak az általános fogalomnak két fajtájaként gondoljunk rá (Sellars 1967: 130–131, 1974b: 184–186). Vagyis mind a „tömeg_k”, mind a „tömeg_r” egyaránt ‘tömeg’. Természetesen eme összemérhetőség ellenére van jelentésbeli különbség közöttük, hisz az általuk játszott szerepek nem teljesen azonosak, nem is lehetnek azok, hisz a keretek maguk különbözőek. Másrészt más felkészültségekhez tartoznak, így a problémamegoldások is mások lesznek. Ugyanakkor ez a felfogás képes egyfajta folytonosságot teremteni a fogalmi keretek között, ami miatt nem csak annyit tudunk mondani róluk, hogy mások, hanem azt is, hogy egyes praktikus vagy tudományos közmegegyezés szerinti problémákra jobb vagy rosszabb megoldást kínálnak.

Amikor pedig Bohr előáll a kvantumjelenségek konceptualizációjának azon felfogásával, amit ma már koppenhágai értelmezésnek neveznek, egy újabb fogalmi keretet dobott be azon jelenségek magyarázatára, amik más elméleti keretekben is felismerhetők voltak. Ez a fogalmi keret azonban valóban radikális szakítást jelentett a relativitáselmélettel, és a vele némiképp – legalábbis strukturálisan – egyívásó klasszikus mechanikával szemben, mely a maga részéről a hétköznapi megfigyelésekben gyökerezett. És tulajdonképp éppen ez volt Einstein ellenkezésének az oka, tudniillik az, hogy a koppenhágai értelmezés, mely szerint a részecskéknek nincs meghatározott impulzusa vagy helyzete, azonban leírásuk mégis teljes, hiszen a valójában e részecskék ilyenek, strukturálisan és entitásaiban is különbözött annak a fizikának a képétől, amit Einstein (és Newton) javasolt. Einstein szerint a részecskéknek igenis van meghatározott helyzete és impulzusa, csak épp a kvantummechanikai leírás nem képes ezt

teljesen megadni (még az se számít, ha ezt nem is lehet megtenni). Vagyis a szubatomi részecskék Einstein szerint strukturálisan (másodrendű teoretikus entitások szintjén) éppen olyanok – bizonyos értelemben – mint a mindennapi világgép közepes méretű tárgyai, és a közöttük lévő kölcsönhatások is determinisztikusak kellene legyenek. Ha nem így fogjuk fel őket, akkor elveszik a mindennapi tapasztalatokkal való összemérhetőségük, és a kettő összekapcsolása, összemérése valóban problémát fog okozni. Addig, amíg a klasszikus mechanika és a relativitáselmélet esetében viszonylag könnyen megfeleltethető volt egy mindennapi keretben megfigyelt problémának az adott fizikai keretben való megoldása, ez a Bohr által javasolt keretben már nem volt olyan könnyen végigvihető.⁷

Mindezek ellenére Bohr episztemikus álláspontja, ti. hogy a fizikai elméletek nem reprezentációsak abban az értelemben, hogy valami – elmélettől függetlenül – adottat ábrázolnak, hanem tulajdonképp létrehozzák azokat az entitásokat, amikről szólnak, nagyon is illik a PTE alap gondolatához. Nem azért léteznek a hullámként vagy felhőként létező elektronok, mert a megfigyeléseinktől függetlenül is ilyen léttel bírnak (mely álláspont elfogadása az ontológiai elsődlegességét jelentené), hanem azért, mert a más fogalmi keretben (pl. hétköznapi megfigyelési keret) is megfigyelhető jelenségre a legjobb magyarázatunk az, hogy ilyen entitásokat feltételezünk. Azért kell létezőnek vennünk őket, mert a problémamegoldásunk csak egy olyan keretben lesz elérhető, mely keret a kérdéses entitásokat posztulálja. Bohr ide vonatkozó megjegyzéseinek taglalásától helyszűke miatt ugyan el kell tekintenem, de arra azért még szeretném felhívni a figyelmet arra milyen középponti szerepet is játszik a megismerő ágens a kvantummechanika Bohr által javasolt képében: a megfigyelési probléma és Schrödinger macskájának kérdésében a világ ágens általi konstitúciója játssza a főszerepet. Az elektron nem itt van vagy ott van, nem ezen vagy azon a lyukon megy át, a macska nem élő vagy halott azelőtt, hogy megfigyeljünk. Maga az ágens világba belebonyolódása hozza alakítja a valóságot olyanná, amilyenek a tapasztalásunkban mutatkozik: itt vagy ott átmenőnek, illetve élőknek vagy holtaknak. És bár ezen empirikus megfigyeléseket viszonylag ilyen jól magyarázza Einstein nem-teljes leírás felfogása is, a Bohr féle határozatlan valóság konzisztensebb, és Bell illetve Aspect munkásságának köszönhetően empirikusan (statisztikailag) is igazolt leírása a kvantumjelenségeknek. Ugyanakkor ez utóbbi fogalmi keret mérhetetlenül messze fekszik a mindennapokban használt felkészültségeinktől.

A PTE és a mindennapi világgép

Az előző szakaszban arra igyekeztem példát hozni, hogyan lehet rekonstruálni a fizikai elméleteket, azok fejlődését, és egymáshoz való viszonyukat a PTE keretein belül. És bár a példáim pusztán a fizikára korlátozódtak, ugyanezen a módon leírhatók a többi tudományág elméletei és terminusai is. Ez végső soron könnyen elfogadhatónak látszik. Ami ellenáll az elfogadásnak – olyannyira, hogy bizonyos tudományos elméletek elfogadását is ellehetetleníti –, az nem más, mint a mindennapi keret, az a mindennapi világgép, amelybe szocializálódunk, amely eredendő felkészültségeinket adja. E keret entitásai közé olyan dolgok tartoznak, mint az asztalok, házak, hegyek, folyók, más emberek, de természetesen ide sorolhatjuk a lelkeket, érzéseket, vágyakat, és egyéb mentális állapotokat, de persze ide tartoznak a káposzták és a királyok is. Ugyanígy alapvetőnek tűnik minden ágens számára, hogy a világ dolgai közül

⁷ Ugyanis a koppenhágai értelmezés szerint a kvantummechanikában nem determinisztikus oksági viszonyok működnek, és az a determinizmus, ami newtoni mechnaikát vagy a Laplace féle természetfelfogás jellemzi, egyszerűen csődöt mond a kvantumjelensége mérésénél. Ennek a problémának az orvoslására dolgozta ki a Neumann János az okság statisztikus értelmezését (Neumann 1980: IV fejezet).

egyesek (a testek) oksági módon, szigorú meghatározottsággal működnek, mások pedig (elmék) ésszerűen, vagyis nem annyira okokra, mint inkább indokokra alapozottan. Ezeket az entitásokat amiatt a nyelv (nyelvjátékok) miatt hisszük létezőknek, melyeket öntudatra ébredésünk óta tanulunk, vagyis amiatt a fogalmi keret miatt, amelynek gondolkodási- és viselkedési szabályait anélkül sajátítottuk el, hogy tisztában lettünk volna magunkkal e szabályokkal.

Talán félrevezetően azt sugalltam az előbbi bekezdésben, hogy itt egyetlen felkészültségről, egyetlen fogalmi keretről van szó, miközben nem teljesen ez a helyzet. Inkább úgy kell elképzelni ezen eredendő felkészültségeket, mint amik egybefonódnak, számos hétköznapi gyakorlat kapcsolja össze az egyes felkészültségeket, amelyeknek nem mindegyike érhető el számunkra ugyanabban a mértékben. Egyesek tisztában vannak az időjárásra vonatkozó népi bölcsességekkel, másoknak a felkészültsége erre nem terjed ki, azaz számukra a bennük foglalt összefüggések nem léteznek.

Mivel azonban a mindennapi világnézet alapvetően és lényegileg a tapasztalásra épül, márpedig a legtöbben hasonlóan írjuk le az általunk tapasztalt világot, olybá tűnik számunkra, hogy azért írjuk le (többé-kevésbé) azonos módon a minket körülvevő világot, mert az a leírásainktól függetlenül is azonos. Ez az, amit tagadni igyekeznek a PTE. Bár a világ manifeszt képe számos vonatkozásban különbözik az előző szakaszban tárgyalt tudományos képtől (például *a priorinak* látszik, szemben az elfogadásra váró tudományos elméletekkel, közvetlenül látszik kapcsolódni a tapasztalatilag adott világhoz), több vonatkozásban hasonlít is ahhoz. Mindkettő a valóság egy konceptualizációja, mindkettő egyfajta értelemadás, ráadásul egyfajta strukturális hasonlóság is van közöttük, még ha alapvető entitásuk különböznek is, azaz különösebb gond nélkül át lehet lépni az egyikből a másikba. Ez magyarázza azt, hogy a különböző világnézetek hogyan lehetnek mégis ugyanannak a világnak a képei. Nem a referenciák azonossága teszi őket ugyanarról szólókká: egy asztal nem szubatomi részecskék összessége, és neurális hálózat nem elme; egy bizonyos értelemben persze igen, de ez az értelem a strukturális hasonlóságban rejlik, abban, hogy mindegyik entitást tartalmazó fogalmi keret kötődik olyan a viselkedésekhez, és viselkedésmintákhoz, amelyek a másik keretben is konstitutív szerepet játszanak, még ha ezek a szerepek némileg különböznek is. Az alábbiakban igyekszem kitérni a mindennapi világnézet két jellemző entitás-típusára, a közepes méretű tapasztalati tárgyakra, és a mentális tárgyakra, és igyekszem megmutatni, hogy miképp alkothatunk fogalmat konstituált voltokról a PTE segítségével.

A hétköznapi, közepes méretű fizikai tárgyak

Kétségtelen tény, hogy a tapasztalataink nagyjából egy ugyanolyan világ képét mutatják számunkra, azonban vannak olyan gyakorlatok, illetve ezen gyakorlatokhoz tartozó kifejezések, melyeknek használata eltérő a különböző kulturális kontextusokban, és vannak olyan tapasztalatokkal kapcsolatos jelenségek is, például az érzéki csalódások, amelyeknek legvilágosabb magyarázata az lehet, hogy a tapasztalás már eleve fogalmisággal átítatott. Nem úgy áll a dolog a mindennapi világnézet nyers valóságával, ahogyan azt az empiristák (főként a logikaiak) gondolták: hogy van egy minden észleléstől és megismeréstől függetlenül létező nyers valóság, amiről az érzékeink reprezentációkat közölnek velünk valamilyen közvetlen, jellemzően oksági módon. Ha így lenne, akkor annak következménye egyrészt az kellene legyen, hogy mindig mindenki ugyanazt tapasztalja, ugyanazokat az entitásokat tartja létezőknek, és ugyanolyan tulajdonsággal ruházza fel őket, másrészt nem lenne lehetséges az érzéki csalódás jelensége, vagy a hallucináció. Itt most nem a közvetlen ill. közvetett észlelés ismeretelméleti tanainak elválasztására törekszem, csupán csak arra hívnám fel a figyelmet, e jelenségek magyarázatához szükségünk van valamilyen egyéb, nem természetes – mondjuk

oksági – közreműködésre is. Természetesen nem célozom az sem, hogy a valóság fogalmi természete mellett érveljek. Úgy hiszem – és ez kompatibilis a PTE-vel is –, a tapasztalásnak van valamilyen nem fogalmi tartalma is, ha tetszik van nyersanyaga, azonban ez a nyersanyag számunkra, megismerő és cselekvő ágensek számára semmilyen értelemben sem hasznosítható. Ahhoz, hogy tapasztalataink evidenciaként szolgálhassanak a veselkedésünk számára, az kell, hogy valamilyen fogalmi struktúrába legyenek helyezve.

A cselekvéseinket mindig valamilyen hitre vagy tudásra kell alapoznunk, csak a tudások és hitek, vagy a PTC terminológiájában felkészültségek lehetnek képesek arra, hogy alapanyagul szolgáljanak a döntéseinknek. Már amennyiben cselekvésekről beszélünk. Ugyanis a cselekvések és a történések közötti különbség abban áll, hogy míg az előbbiek valamilyen szándékkal (akár tudatos, akár öntudatlan) történnek, van indokuk, addig az utóbbiak esetében nem beszélhetünk ilyenről, azoknak csak okai vannak. Az ilyen eseményekért, vagyis a történésekért nem vagyunk felelősség tehetők, azaz nem ágensekként viselkedünk ekkor, nem elkövetői/végrehajtói vagyunk az eseménynek, hanem elszenvedői, ráadásuk nem ágensként vagyunk elszenvedői, hanem az oksági világ részeként, mondhatni testekként. Természetesen beszélhetünk önkéntelen cselekedetéről, vagy feltételes reflexéről és való igaz, hogy ezek esetében nem rendelkezünk tudatosan cselekvési indokokkal, de adhatunk az ilyen eseményekről is olyan leírásokat, amiknek a szerkezete a szándékos cselekvések leírásának szerkezetével egyezik meg. A cselekedetek azért cselekedetek, mert van ágensük, azaz adhatunk olyan leírást az eseményről, melyben hitekre és vágyakra hivatkozunk, és amivel cselekvési indokot rendelünk az esemény mögé. A történésekről legfeljebb oksági leírást adhatunk, mindenféle indok nélkül. Az emberi cselekvések az indokok terében hajtódnak végre, az emberek – főként verbális viselkedésükkel az indokok kérdésének és adásának játékában vesznek részt (Sellars 1997).

És hogy miért kellett volt szükség az előbbi terminológiai tisztázásra? Hát azért, mert az indokok csak egy fogalmi keretben lehetségesek. Márpedig e fogalmi keretek – mint azt részletesen igyekeztem bemutatni korábban – mindig szerzett felkészültségek. Nem velünk születettek, és nem eredendők abszolút értelemben, hanem mindig viselkedési szabályok elsajátításával teszünk szert rájuk. Márpedig, ha a cselekvésekhez szükséges motivációra és evidenciákra csak ilyen fogalmi keretek által strukturáltan tehetünk szert, akkor világos, hogy a mindennapi világgépünkben is erről van szó. Ahhoz, hogy a tapasztalás hasznos legyen számunkra, az kell, hogy fogalmi szerkezete legyen. És nem akképp, hogy a tapasztalati tartalmakat előbb beszerezzük valamilyen formában, és csak utána rendeljük fogalmi kategóriák alá őket, hanem akként, hogy rögtön e fogalmi kategóriákban tapasztaljuk meg őket. Épp e fogalmi kategorizálás magyarázhat számos észleléssel kapcsolatos problémát. Például Wittgenstein K-NY (kacsa-nyúl) fejét (Wittgenstein 1997: II.rész XI.) sem megtapasztaljuk, majd úgy ítélünk, hogy az egy kacsaának a feje, vagy egy nyúlé. Ha így lenne, akkor könnyedén megváltoztathatnánk az ítéletünket, hiszen a tapasztalati tartalom ugyanaz, és az ítélet csak arra rakódik rá utólag. De nem így van, nem tudjuk váltogatni a tapasztalati ítéleteinket, nem tudjuk egyszerre mindkettőnek látni, de ami ennél fontosabb, nem tudjuk sem-ilyennek-sem-olyannak sem látni. Azt vagy kacsa-fejként, vagy nyúl-fejként látjuk. A langyos víz is lehet meleg és hideg is, attól függően, hogy előtte forró vagy jéghideg vízben volt a kezünk, de nem tapasztalhatjuk meg egyszerre ilyenek is meg olyanok is. Az optikai illúziók esetében sem vagyunk képesek máshogy látni a jelenséget, mint ahogyan látjuk őket.

Amennyiben igaz az, hogy a tapasztalás már mindig fogalmisággal átszótt, akkor azt, hogy mit tapasztalunk meg, alapvetően befolyásolják azok a gondolkodási- és viselkedésminták, amikben be szoktunk számolni a tapasztalatainkról. Ha az egyik ember pirosnak lát valamit, a másik pedig rózsaszínnek, akkor ugyan lehetne azt mondani, hogy egy spektroszkóp segítségével eldönthető a kérdés, hogy melyiküknek van igaza, de ekkor valójában nem az eredeti kérdést döntenénk el. Ugyanis pusztán egy másik fogalmi keretbe

helyeznénk a viselkedésük egyik összetevőjét, és mondjuk meg tudnánk állapítani a tárgy által visszavert fény összetevő színeit. Az eredmény nyilván perdöntő lenne az optika fogalmi keretén belül, azonban abban a keretben nem pirossal és rózsaszínnel van a tudósoknak dolga, pusztán számszerű hullámhossz értékekkel, a köznapi színekifejezések csak takarékosági okokból kerülhetnek be egy ilyen diskurzusba, és azért, mert van némi strukturális hasonlóság a két fogalmi keret szerkezetében, legalábbis a szín-viselkedések kapcsán. Az eredeti kérdést nem lehetne tehát az optikára hivatkozva eldönteni, hanem csakis a mindennapi világképen belül, méghozzá azon a legegyszerűbb módon, hogy megkérdezzük másokat is. A problémánk megoldása nem lehetséges más fogalmi keretekre való hivatkozással, csakis a fogalmi kereten belül. Pontosabban lehetséges ugyan a fogalmi keret megváltoztatása és egy új fogalmi keret elfogadása is, de a mindennapi világkép fogalmi keretének változásai igencsak lassúak (legalábbis az emberi cselekvések felől, nem történelmi léptékekkel nézve).

Az érzécsalódások vagy érzéki illúziók esete is ide tartozik, bár nem ugyanolyan módon, mint az aspektusváltás, vagy a relativitás kérdése. A Müller-Lyer illúzió két nyilat nem tudjuk ugyanakkorának látni, még akkor sem, ha tudjuk, hogy ugyanakkorák. Itt mintha épp ellenkezője történne, mint amiről korábban beszéltem, ti. hogy a hiteink a fogalmi kereteink egyszerűen nem tudnak behatolni a tapasztalásunkba, és ennek következtében a tapasztalásunk nyers fogalmilag torzítatlan valójában mutatkozik meg. És bár világos, hogy nyílnak látjuk őket, a hosszuk mégis különbözőnek látszik. Vagyis az entitások, a létezők vonatkozásában talán igaz az, hogy valami csak akkor lehet létező, akkor lehet a mindennapi tapasztalati világunk része, ha fogalmi kategóriák alá rendeljük, azonban a tulajdonságaira ez már nem feltétlenül igaz. Talán ezt erősíti az a tény is, hogy amikor egy kék tárgyat sárga fényben nézünk, akkor az zöldnek fog tűnni számunkra. Erre a gondolatra épül a logikai pozitivisták érzetadat-elmélete is, azt állítva, hogy a tapasztalásnak van valamilyen fenomenológiai adottsága, és a fogalmiság csak erre épül rá, azonban a cselekvések és hitek/tudások megalapozását a fenomenológiailag adott végzi. Ugyanakkor Sellars elég meggyőzően érvel amellet (Sellars 1997 3. fejezet), hogy az érzettartalmakat át-meg-átszövik a fogalmi viszonyok, és episztemikus értelemben nem a „tűnik”-nek, hanem a „van”-nak kell elsőbbséget biztosítanunk. Ha egy nyakkendőt zöldnek látok, akkor ez indokot szolgáltat számomra arra, hogy ha megkérdezik, milyen színű a kezemben lévő nyakkendő, azt mondjam: zöld. Eszembe sem jutna azt mondani, hogy „zöldnek tűnik.” Ez utóbbi kijelentésre akkor szorulok rá, ha a kérdés – vagy egy hasonló kérdés – feltevője korábban ellentmondott nekem, és kivezetve az üzletből a napfényben már kéknek láttam a nyakkendőt. Ekkor bár tudom, hogy a nyakkendő kék, én mégis zöldnek látom. Vagyis indokom van azt mondani, hogy zöld, hiszen a tapasztalatom egy zöld nyakkendőt mutat, de tudom azt is, hogy a nyakkendők nem változtatják a színüket, ha egyik helyről a másikra visszük át őket, és természetes fényben kék volt, aminek eredményeképp megvonom az indoktól a jóváhagyásomat, és vagy azt mondom, hogy kék, vagy azt, hogy „zöldnek tűnik ugyan, de kék.” A lényeg, hogy a tapasztalás milyen indokokat szolgáltat számomra, vagyis milyen lépésekre jogosít fel a fogalmi kereten belül. Jelen esetben arra nem, hogy zöldnek mondjam, épp ezért a tapasztalati indokot elvetve annyit mondom csak, hogy „zöldnek tűnik.” Ám ehhez annyit mindenképp hozzátehetek: „nem vagyok benne biztos, hogy az is.” És ugyanez a helyzet a Müller-Lyer illúzióval is: annak oka, hogy különböző hosszúságúnak tűnőnek mondjuk őket, nem más, mint az arra vonatkozó hajlamunk, hogy helyt adjunk a naiv ítéletnek, ami különböző hosszúságúak mondja őket. Az a hitünk, hogy a vonalak valójában ugyanolyan hosszúságúak, a mérésekre és a mérések megbízhatóságára vonatkozó magasabb rendű megfontolásainkon alapul (pl. hogy a vonalzó vagy körző nem változtatja meg a méretét, a jelölések sem változnak rajta véletlenszerűen stb.).

A mindennapi világkép dolgainak létezése és milyensége tehát ugyanúgy a problémafelismerés és a problémamegoldás (esetlegesen különböző) fogalmi kereteitől függ, mint ahogy a teoretikus entitások léte és milyensége a problémamegoldás elméleti fizikai keretétől.

Sőt a felépítésük hasonlósága nem véletlen, sokkal inkább egy módszertani követelmény. Mert még ha nem is igaz az, hogy a világ nyers fakultását leíró mindennapi fogalmi kereteink alapvetőek ontológiai értelemben, sőt lényegében a tudományos elméletek, mint fogalmi keretek épp a hétköznapi valóság valóságosságát tagadják, azt mindenképp fenn kell tartanunk, hogy módszertani értelemben alapvetőek a tudományos elméleti keretekre nézve. A két fogalmi keret entitásai és tulajdonságai különbözőek lehetnek ugyan, de mindenképp kell legyen a két kép között egyfajta izomorfia a tekintetben, ahogyan az entitásai és azok tulajdonságai egymáshoz viszonyulnak. Tartalmuk különböző, de szerkezetük hasonló. A mindennapi keret tárgyai és predikátumai képezik a modelljét a teoretikus keretek entitásainak és predikátumainak. A modell és az elmélet közötti azonosságot nem az elsőrendű predikátumok szintjén, hanem a másodrendű predikátumok szintjén kell elgondolni inkább. Például a gázok kinetikus elméletének modelljéül a billiárd-golyók szolgálnak, de nem szabad a molekuláris tömeget, helyzetet és sebességet azonosítani a billiárd golyók tömegével, helyzetével és sebességével; ezek a predikátumok különböző jelentéssel bírnak. Az elmélet és modell azonossága a másodrendű predikátumoknál figyelhető meg: például mindkét esetben a tömeg egy intrinzikus, nem-relációs tulajdonság, a sebesség kifejezhető a helyzetre hivatkozva, a helyzet egy folyamatos változó. Ezen a módon lehet folytonos a mindennapi keret a teoretikus kerettel. A népi fizika mindennapi fogalmi kerete meghatározza a gázok kinetikus elméletének keretét, hiszen csak akkor lehet az utóbbi releváns a problémamegoldás tekintetében, ha kapcsolatban marad az előbbivel, vagyis ha a gyakorlati, a mindennapi világgépben élvezhető eredménye van. Mivel pedig e keretek kifejezése különböző jelentéssel bírnak, különböző entításokra referálnak, a közöttük való kapcsolat a strukturális hasonlóságon keresztül valósul meg.

Ha két keret közt nincs ilyen strukturális hasonlóság, akkor a két keret, illetve a két felkészültség teljesen különböző univerzumban mozog, semmilyen módon nem feleltethetők meg egymásnak, és az egyikben felismert problémának nem lehet egy másik keretben megoldása. Feltehetőleg ez a helyzet *A jóra való ismeretek égi gyűjteményében* rögzített kategóriákkal, és biztosan nem ez a helyzet Eddington két asztalával. Bár a szubatomi részecskék összessége nem azonos az mindennapi keret asztalával, az egyik kifejezéshez kapcsolódó gondolkodás- és viselkedésminták mutatnak hasonlóságot a másik kifejezés jelentését konstituáló gondolkodás- és viselkedésmintákkal.

Mentális állapotok

Ha már megkülönböztettük a gondolkodást a viselkedéstől, rá is térhetünk arra, hogy miként adhat számot a PTE a mentális entításokról. A probléma abban áll, hogy a mindennapi világgépünk – és persze sok filozófus, közöttük Descartes – szerint a mentális állapotok privátak, és közvetlenül megtapasztalhatók. Ha így van, akkor nyilván nem konstituálhatják őket nyilvános viselkedésminták, és legalábbis a mentális állapotok esetében az ontológia megelőzi az ismeretelméletet. Mentális állapotaink vannak, és hozzá is férhetők számunkra, legfeljebb ahhoz kellene a kategóriák, hogy mások számára is kifejezzük e mentális állapotokat. Vagyis nagyjából hasonló lenne a helyzet, mint az előző szakasz fenomenológiailag adott érzetadataival. Sőt, itt még inkább úgy tűnik, hogy mentális állapotaink léte nem függ a leírásukra használt fogalmaktól, hiszen még külön nevet is kitaláltak a filozófusok a mentális milyenség lényegileg privát entítására, úgy hívják: kválé.

A PTE-nek tehát azt kell megmutatnia, hogy gyakorlati problémák és episztemikus megfontolások nyomán lép fel csak az igény egy olyan fogalmi keretre, melynek entitásai a benyomások és gondolatok. Ekkor ugyanis előbb lép fel egy bizonyos fogalmi keretben a probléma, és születik meg, alakul ki egy másik fogalmi keret, melynek entitásaira és predikátumaira hivatkozva magyarázni tudjuk az eredeti problémánkat. Sellars (1997) ennek a

feladatnak a megoldására vállalkozik Jones mítoszával. A mítosz kiindulópontja az a feltételezés, hogy elgondolható a történelem egy olyan korszaka, melynek emberei – ryle-i őseink – pusztán csak ryle-i nyelvvel bírnak, azaz kifejezéseik referenciája pusztán csak nyilvánosan hozzáférhető, az interszubjektív valóság részét képező entitások lehetnek. Sellars úgy véli továbbá, hogy ezt a diskurzust kiegészíthetjük bizonyos szemantikai erőforrásokkal, ha a 3. szakaszban leírt módon fogjuk fel a jelentést, ezáltal pedig képesek lesznek ryle-i őseink arra is, hogy verbális performancáikról normatív módon beszéljenek, episztemikus állításokat tegyenek. Természetesen itt még mindig csak magukról a nyilvánosan hozzáférhető beszédről, illetve annak szemantikai jellemzéséről van szó, de Sellars szerint ez már elegendő is Jones színrelépéséhez, aki tulajdonképp kidolgozza az elmefilozófiában *elmélet elméletnek* nevezett elgondolást, ti. hogy a népi pszichológiai kijelentések olyan teoretikus kijelentések, melyeknek terminusai lényegében nem a valóság más módon is hozzáférhető elemeit nevezik meg, hanem teoretikus entitásként posztulálják a gondolatokat és benyomásokat, egyszóval a belső epizódokat.

De ne ugorjuk ennyire előre! A stratégiánk – ahogyan Jones stratégiája is – az, hogy teoretikus entitásokként konstruáljuk meg a belső epizódokat, mint amiket azért vezetünk, be, mert a mások viselkedésének értelmezésére kitalált elmélet ezek felett kvantifikál. Az elmélet modellje pedig a nyilvános beszéd: Jones úgy próbál meg számot adni embertársai viselkedéséről, hogy a viselkedéseket összekapcsolja az általuk nyilvánosan kimondott állításokkal. Ez azonban még egyszerűen csak egy behaviorista korrelációs törvény lenne. Jones ennél tovább megy, amikor azokról az esetekről is számot ad, melyeknél nem figyelhető meg semmilyen verbális kimenet, mégpedig úgy, hogy „kidolgoz egy *elméletet*, mely szerint a nyílt megnyilatkozások pusztán bizonyos belső epizódokkal kezdődő folyamatok betetőzései. ... *Más szavakkal, az elmélet, felhasználva a modell nyelvét, arra jut, hogy a nyílt verbális viselkedés egy olyan folyamat tetőpontja, ami 'belső beszéddel' kezdődik.*” (Sellars 1997: 103) Hogy némi képünk legyen arról mit is csinál Jones, vegyük a következő esetet: Egy éhes ember azt mondja, „Éhes vagyok és itt egy ehető tárgy!”, majd elkezd felfalni a kérdéses tárgyat. A nyílt viselkedéses szakaszban az evése és a publikus megnyilatkozása között állna fenn korreláció. Azonban azzal, hogy Jones a nyílt verbális viselkedést csak egy „belső beszéd” betetőzésének veszi, a cselekvésnek „igazi” okot is tud adni, tudniillik a belső epizódot, amit a nyilvános megnyilatkozás mint modell alapján tudunk elgondolni. Persze a modellhez kommentár is tartozik, amely elmondja nekünk, hogy a belső beszédet nem perceptuális sémában kell elgondolnunk, vagyis nem egy belső nyelv hangzó csapkodásaként. A mások viselkedésének értelmet adó elmélet teoretikus posztulátumai lesznek a gondolatok, illetve a propozicionális szerkezettel bíró mentális állapotok. Mikor pedig Jones megtanítja a közösséget ezen elmélet használatára, elérhetővé teszi a közösség többi tagja számára az elméletet, ezáltal lehetővé téve a felkészültség által biztosított problémamegoldást, már biztonsággal ki tudják javítani egymást a másoknak tulajdonított belső beszéd kapcsán – annak alapján, hogy rendelkezésre állnak-e a releváns publikus tapasztalati evidenciák vagy sem. Majd pedig egymást tanítva kialakítanak egymásban egy olyan feltételes reflexet, melynek köszönhetően képesek neminferenciálisan beszámolni arról, amire egészen addig csak következtetni tudtak.

Így ha Tom, Dicket nézve olyan viselkedési bizonyítékokkal rendelkezik, ami feljogosítja a 'Dick „p”-t gondolja' (vagy a 'Dick azt gondolja, hogy p') mondat használatára (az elmélet nyelvén), akkor Dick, ugyanezeket a viselkedési bizonyítékokat felhasználva, mondhatja az elmélet nyelvén, hogy '„p”-t gondolom' (vagy hogy „Azt gondolom, hogy p”). És ekkor kiderül – ki kell neki? –, Dick-et meg lehet tanítani rá, hogy az elmélet nyelvét használva, ésszerűen megbízható leírásokat adjon önmagáról anélkül, hogy meg kellene figyelnie saját nyílt viselkedését. Jones nagyjából úgy hajtja végre ezt, hogy megdicséri Dick 'Azt gondolom, hogy p' megnyilatkozásait, amikor a viselkedési bizonyítékok

egyértelműen támogatják a 'Dick azt gondolja, hogy p' teoretikus kijelentést; és rosszállással reagál az 'Azt gondolom, hogy p' megnyilatkozásokra, amikor a bizonyítékok nem támogatják ezt a teoretikus kijelentést. Őseink pedig arról a privilegizált hozzáférésről kezdenek beszélni, amellyel saját gondolatainkhoz férünk hozzá. *Ami tisztán teoretikus nyelvként indult, végül beszámoló szerepet nyert.* (Sellars 1997: 106–107)

És bár privilegizált hozzáférésről beszélve éppen a nem publikus, szubjektív jellegét domborítják ki e belső beszédnek Jones társai, a belső epizódok, a gondolatok, és a hozzájuk kapcsolódó fogalmak elsődleges és lényegileg mégiscsak interszjektívek lesznek. E fogalmak beszámoló szerepe – ti. privilegizáltsága – előfeltételezi a fogalmak interszjektivitását, e fogalmak interszjektív használatára épül rá. Előbb nyilvános kell tudnunk használni őket, hogy aztán eltekinthessünk azoktól a nyilvános tapasztalati evidenciáktól, amik megerősítik a belső epizódokról szóló beszámolóinkat. Gondoljunk a következőre: Valaki azt mondja nekünk, hogy nagyon szomorú, és fáj neki az élet, de közben a viselkedése, és egyéb nyilvános megfigyelhető jegyei éppen ezzel ellentétes következtetésekre indítanak minket. Vajon azt mondanánk-e, hogy az illető valóban szomorú, hisz a belső epizódjaihoz csak neki magának van hozzáférése, és valahol a mentális állapotok nyilvános viselkedésre való átültetésében támadt zavar? Vagy azt mondanánk, hogy az illető hazudik, esetleg nem ismeri a „szomorú” kifejezés és a „fáj neki az élet” szóhasználatára vonatkozó szabályokat? Azt hiszem, egyértelműen ez utóbbira voksolnánk, ami világosan mutatja, hogy a belső epizódokhoz való privilegizált hozzáférés ellenére ezek az epizódok annak a fogalmi keretnek köszönhetően léteznek csak, amelynek segítségével beszámolunk róluk.

A benyomásokról szóló számadás szerkezetileg hasonló módon történik, azonban ott nem a nyílt beszéd a mentális állapotok modellje, hanem a nyilvános hozzáférhető tárgyak, és azok tulajdonságai. A Jones-i elméletben látni valamiről ilyen vagy olyan nem más, mint egy belső epizód, a modellje pedig egy arról szóló beszámoló, hogy látjuk, hogy valami ilyen vagy olyan. Ez azonban – lévén állítás – még mindig az episztemikus rend része, és nem egy partikuláris tárgy, mint az érzéki benyomás. Hogy az érzéki benyomáshoz jussunk szükségünk van az észlelő egy olyan állapotának fogalmára, ami ugyanaz a veridikus észlelés és tévedés esetében is. Ez pedig nem más, mint az észlelt nyilvános tárgy egy belső replikájáról mintázott észlelési állapot. Vagyis a észlelő állapotai maguk se nem pirosak, se nem háromszögűek, amikor egy piros háromszög benyomásáról beszélünk, azonban rendelkeznek olyan jelleggel („pirosról”-nak és „háromszögűről”-nek ezeket), melyek izomorfikusak azokkal a jellegekkel, amikkel a látható fizikai tárgyak rendelkeznek. Magyarázó szerepüket pedig így összegezhettük: „Az ehhez hasonló partikuláris tárgyak [ti. a benyomások] azok (az elmélet nézőpontjából), amikre az organizmus válaszol, mikor egy személy számára úgy tűnik mintha egy piros és háromszögű fizikai tárgy lenne amott.” (Sellars 1997: 114) És ugyanúgy, ahogy a gondolatok esetében az emberek kialakíthatnak feltételes reflexeket arra, hogy ilyen benyomásnak nevezett entitásokról számoljanak be. A lényeg itt is az, hogy ezen beszámolóban használt fogalmak – melyeket egyébként saját belső benyomásaink leírására is használunk – belső logikájába beépült interszjektív jellegük.

Anélkül tehát, hogy a PTE állást foglalna a mentális állapotok abszolút értelemben vett létezésének tekintetében, azt elmondhatja, hogy a mentális állapotokra vonatkozó leírások alapvetően annak a felkészültségnek, fogalmi keretnek köszönhetően tűnnek leíró jellegűnek, azaz referenciával rendelkezőknek, amelynek alapvető entitásait képezik, és amelyet bizonyos problémák megoldására használunk fel. Ugyan ezekhez az entításokhoz mindannyiunknak privilegizált hozzáférése van, de ez csak annyit jelent, hogy képesek vagyunk beszámolni róluk anélkül, hogy más empirikus evidenciákat számításba véve következtetések konklúziójának vennék őket. Az ágens sajátvilágának képezik részét, azaz privilegizált módon férünk

hozzájuk, ez a privilegizáltság azonban nem e belső mentális állapotok természetéből fakad, hanem pusztán abból, hogy empirikusan több viselkedési változóhoz van hozzáférésünk saját magunkkal kapcsolatban, mint másokkal kapcsolatban. Nagyon fontos hangsúlyoznom: a PTE nem mondja azt, hogy a mentális állapotok valójában neurofiziológiai folyamatok, azt sem, hogy valamilyen szellemi szubsztancia sajátosan spirituális állapotai. Amit mond, az az, hogy a rájuk vonatkozó leírásaink, az ahogyan magunk számára és mások számára beszélünk róluk, előfeltételezi azt, hogy meghatározott szerepet játszanak a hozzájuk kapcsolódó fogalmak valamilyen nyilvánosan, viselkedési szabályokon keresztül konstituált fogalmi keretben, azaz felkészültségben. Ebből fakadóan nincs semmi ellentmondásos annak az ágensnek a feltételezésében, aki nem rendelkezvén a mentális állapotok fogalmi keretével képtelen értelmet adni a vele interakcióba kerülő organizmusok viselkedésének. Ahogy abban sincs semmi problémás, hogy nemcsak emberek viselkedésének adhatunk, azunk értelmet a belső epizódokra hivatkozva (akár egy termostát viselkedését leírva is hivatkozhatunk hitekre és vágyakra, és ezzel nem teszünk mást, mint hogy a termostát működésének megismerésére vonatkozó problémánkat a mentális állapotok mindennapi keretében oldjuk meg). És persze az sem következik a PTE mentális állapotokra alkalmazásából, hogy vannak, vagy nincsenek kválék. Az azonban igenis következik, hogy csak azért mondjuk létezőnek a kválékat, mert azokban a fogalmi keretekben, amiknek fő jellegzetességük a nem-redukcionizmus, prominens szerepet játszik e kifejezés. Ezenkívül a PTE segít belátnunk azt, hogy a kválék létezésére vonatkozó kérdés végső soron annak kérdése, hogy érdemes-e azt a fogalmi keretet választanunk, aminek entitása a kválé. Másképp fogalmazva: megoldja-e a problémáinkat – nem csak a redukcionizmus cáfolatának problémáját – egy olyan fogalmi keret, aminek alapkategóriája a kválé.

Lezárás

Jelen diskuszióban azt igyekeztem bemutatni, néha részletesebben, néha pedig példákön keresztül érzékeltetve, hogy az entitások participációs elmélete milyen értelemben tekinthető a PTC kiterjesztésének, vagy inkább olyan PTC-na alapuló általános meta-elméletnek, mely a kommunikációs jelenségeken túlra is kiterjeszti azt a szignifikációs megközelítést, ami a PTC-t és korábbi változatait jellemzi. Meta-elméletként arra törekszik, hogy egységes leíró keretet biztosítson minden olyan jelenség számára, melyek kommunikáció tárgyai tudnak lenni, azaz, amelyek valamilyen felkészültség formájában az ágensek problémamegoldásaink háttérét képezhetik. Azaz olyan meta-elméletként igyekeztem bemutatni a PTE-t, amelynek keretében egyaránt tárgyalhatók a legkülönbözőbb tudományágakból származó, egyébként egymással összemérhetetlen tudományos elméletek, a mindennapi világképünk részét képező fogalmi keretek, legyen szó akár a megfigyelési keretről, a népi fizikáról és pszichológiáról, vagy épp a transzcendentalitásról (ezzel foglalkozom a 2. szakaszban). Egységes értelmezési keretként azonban nemcsak arra képes a PTE, hogy ezeket a fogalmi kereteket egységes eszköztárral írja le, hanem arra is, hogy feltárja e fogalmi keretek között meglévő, vagy fellelhető folytonosságokat, amiknek köszönhető az, hogy az egyik fogalmi keretben felismert probléma megoldásához egy másik fogalmi keretre, egy másik felkészültségre van szükség. A folytonosságot azonban nem az entitások azonossága biztosítja, hanem azoknak a szabályoknak a hasonlósága, melyek a fogalmi keretből következő cselekvéseket irányítják. Vagyis a fogalmi keretekben konstituálódnak azok az entitások, amelyekkel a cselekvéseinkben dolgozunk, azonban nem az entitásokon (azaz a fogalmi keretek kifejezéseink referenciáján), hanem a cselekvéseken (illetve az azokat irányító szabályokon) keresztül képes feltárni a PTE az egyes fogalmi keretek kapcsolódásait. Mindegyik nyelvjáték, mindegyik fogalmi keret a maga módján beszél lényegében teljesen különböző entitásokról, és a közöttük lévő strukturális

hasonlóság alapján kapcsolja össze a PTE a fogalmi kereteket, ehhez pedig megfelelési szabályokat kell felállítania a két különböző területhez tartozó viselkedésminták között (e kérdéssel a 3. szakaszban foglalkozom). Ám a viselkedésminták hasonlósága önmagában nem – sőt a még az észrevételük sem – elégséges a problémamegoldáshoz, ahhoz az is kell, hogy ezek a viselkedésmintákat a felismert konstitutív szabályok alapján fogalmi keretbe integráltan tudjuk koncipiálni. Csak akkor mutatkozik meg valamilyenként számunkra a világ, ha le is tudjuk írni azt a valamilyenségnek megfelelő fogalmi keretben, és csak ekkor vagyunk képesek ágensként viselkedni. És bár a tudományos elméletek esetében világosabban látható a PTE meta-elméletként való működése (erre hozok példákat a 4. szakaszban), a mindennapi felkészültségeinkről, világképeinkről is lényegében ugyanezen a módon képes számot adni (erre pedig az 5. szakaszban hozok példákat).

Irodalom

- Al-Khalili, Jim (2022) *A fizika evangéliuma*. Budapest, Libri.
- Carnap, Rudolf (1939) *Foundations of Logic and Mathematics*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Davidson, Donald (2018) Igazság és jelentés. In: Kocsis L. (szerk. 2018) *Az igazság elméletei*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 219–235.
- Dennett, Daniel (1998) *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Gond-Osiris Kiadó.
- Duhem, Pierre (1954) *Essays in the History and Philosophy of Science*. Indianapolis, Hackett Publishing.
- Einstein, Albert (2005) Newton mechanikája és hatása az elméleti fizika kialakulására. In: Székely László (szerk. 2005) *Albert Einstein válogatott írásai*. Budapest, Typotex Kiadó. 256–266.
- Heidegger, Martin (2001) *Lét és idő*. Budapest, Osiris Kiadó
- Hempel, Carl Gustav (1965) *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York, Free Press.
- Horányi Özséb (2007) A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. [PTC] In: Horányi Özséb (szerk. 2007) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex Kiadó. 246–264.
- Horányi Özséb (2015) A kommunikáció mint állapot. *JEL-KÉP: KOMMUNIKÁCIÓ KÖZVÉLEMÉNY MÉDIA* (3). 1–12.
- Horányi Özséb (2017) A dolgok állása. Szinopszis [DÁ] *JEL-KÉP: KOMMUNIKÁCIÓ KÖZVÉLEMÉNY MÉDIA* (1. KLSZ)
- Kierkegaard, Søren (1994) *Vagy-vagy*. Budapest, Osiris-Századvég
- Kripke, Saul (1982) *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford, Blackwell
- Kuhn Thomas S. (2002) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Locke, John (1979) *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Meinong, Alexius (1904) Über Gegenstandstheorie. In: Meinong, Alexius (szerk. 1904) *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth
- Neumann János (1980) *A kvantummechanika matematikai alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pete Krisztián – P. Szilczl Dóra (2007) A kommunikáció intézményeiről. In: Horányi Özséb (szerk. 2007) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex Kiadó. 17–100.

Quine, Williard van Orman (1999) Az empirizmus két dogmája. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk. 1999) *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron Kiadó. 131–151.

Schleiermacher, Friedrich D. E. (2000) *A vallásról. Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez*. Budapest, Osiris Kiadó.

Sellars, Wilfrid (1953) Inference and meaning. *MIND* (62). 313–338.

Sellars, Wilfrid (1962) Philosophy and the scientific image of man. In: Colodny, R. (szerk.) *Frontiers of science and philosophy*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press. 35–78.

Sellars, Wilfrid (1963a) Some Reflections on Language Games. In: *Science, Perception and Reality*. London, Routledge & Kegan Paul. 321–358.

Sellars, Wilfrid (1963b) Language of theories. In: *Science, Perception and Reality*. London, Routledge & Kegan Paul. 106–126.

Sellars, Wilfrid (1967) *Science and Metaphysics: Variations on Kantian Themes, The John Locke Lectures for 1965–66*. London, Routledge & Kegan Paul.

Sellars, Wilfrid (1974a) Meaning as functional classification. *SYNTHESE* (27). 417–437.

Sellars, Wilfrid (1974b) Conceptual Change. In: *Essays in Philosophy and its History*. Dordrecht, D. Reidel. 172–188.

Sellars, Wilfrid (1997) *Empiricism and the philosophy of mind*. Cambridge, MA, Harvard University Press.

Simonyi Károly (1986) *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Tarski, Alfred (2018) Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása. In: Kocsis László (szerk. 2018) *Az igazság elméletei*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 189–218.

Watzlawick, Paul – Beavin, Janet A. – Jackson, Don (1967) *Pragmatics of Human Communication, A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. New York, WW Norton & Company.

Wittgenstein, Ludwig (1989) *A Bizonyosságról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Wittgenstein, Ludwig (1997) *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó.